
The Southern Boundary of the Land of Israel in Tannaitic Literature and the Bible /
גבולה הדרומי של ארץ-ישראל בספרות התנאית ובמקרא

Author(s): דוד בן-גד הכהן and David Ben-Gad Hachohen

Source: *Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv* / קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, תמוז תשנ"ח / יולי 1998, חוברת 88 (תמוז תשנ"ח / יולי 1998), pp. 15-38

Published by: יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23404150>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv* / קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה

גבולה הדרומי של ארץ-ישראל בספרות התנאית ובמקרא

דוד בן-גד הכהן

מבוא

קיומה של קבוצת מצוות אשר ניתן לקיימן בתחומי ארץ-ישראל בלבד הניע את חז"ל לדון בגבולות ארץ-ישראל ולתחום את השטח שבו חלות המצוות התלויות בארץ.¹ גבול הארץ מבחינת ההלכה מוצג בברייתא דתחומין.² על פי ברייתא זו ניתן לשרטט את גבול הצפון באופן מפורט,³ אך בגבול הדרום עוסקת הברייתא באופן סכמטי בלבד.⁴ התנאים לא יכלו להסתפק בקו סכמטי. ההלכה מעצם מהותה

אני מודה לפרופ' יהושע שוורץ, אשר בהערותיו עזר לי בגיבוש מאמר זה.

- 1 על המצוות התלויות בארץ קיימת ספרות הלכתית נרחבת. ראה: ק' כהנא, מצוות הארץ, תל-אביב תשכ"ו; 'ארץ ישראל', אנציקלופדיה תלמודית, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' קצט-רלה, ובעיקר עמ' ריח-רכב. על החשיבות המיוחדת להכרת גבולותיה המדויקים של ארץ-ישראל לצורך קיום המצוות ראה: י' פליקס, מסכת שביעית, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 417-446; א' פרדקין (חבס), 'תקנות רבי המתייחסות לתחומי ארץ-ישראל', עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב, תש"ס, עמ' 6-11.
- 2 הברייתא דתחומין מופיעה בנוסחאות שונות בתוספתא, בספרי, בירושלמי ובכתובת ברצפת הפסיפס של בית הכנסת ברחוב. ראה: תוספתא, שביעית ד, ה (מהדורת ליברמן, עמ' 181); ספרי דברים י, גא (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 117); ירושלמי, שביעית ו, א (טז ע"א); י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית-שאן', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88-158; הנ"ל, 'כתובת מבית הכנסת של רחוב', קדמוניות, לב (תשל"ו), עמ' 123-128.
- 3 ליברמן, תוספתא כפשוטה, ורעם, ב, ניו-יורק תשט"ו, עמ' 534-537; י' זוסמן, 'ברייתא ד"תחומי ארץ ישראל"', תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 213-257; פליקס (לעיל, הערה 1), שביעית, עמ' 31-49; ז' ספראי, פרקי גליל, מעלות תשמ"א, עמ' 278-288; ר' פרנקל וי' פינקלשטיין, "מקצוע צפוני מערבית של ארץ-ישראל" בברייתת התחומין, קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 39-46.
- 4 זוסמן טען, לגבי גבול הדרום בברייתא, כי 'אין לדעת כלל כיצד תיארו לעצמם את מהלכו של קו סכימטי זה'.

דרשה הדרכה ברורה: היכן חייבים בקיום המצוות הקשורות בארץ והיכן פטורים מהן. ואכן בדיקת ההלכות הקשורות בגבול הדרום מגלה כי קיימת התייחסות ברורה ועקיבה לגבול זה. ההתייחסות ההלכתית בצירוף המידע המועט על גבול הדרום המופיע בברייתא דתחומין יתנו בידינו זווית ראייה חדשה להכרתו, זווית אשר עד כה הוזנחה לחלוטין במחקר. כיוון שיש בדברי חז"ל התייחסות לקווים גאוגרפיים מקראיים, נבדוק את מהלך גבול הדרום 'אגב בירור תפיסתם של חז"ל את הגיאוגרפיה המקראית'.⁵ כך נבדוק את הזיהויים של נחל זרד, מדבר צין ומעלה עקרבנים. נברר כמה אתרים נשאו את השם רקס, ונציע זיהוי לדרך הגדולה ההולכת למידבר'. ולאור כל אלה ננסה לשרטט בפירוט את מהלכו של גבול הדרום במקרא ובספרות התנאית.

גבול הדרום בהלכה

ההגדרות ההלכתיות לגבי גבול הארץ ניתנות כולן במשנה הראשונה במסכת שביעית, המחלקת את ארץ-ישראל לתחומי חיוב שמיטה:

שלוש ארצות לשביעית: כל שהחזיק עולי בבל, מארץ-ישראל ועד כזיב, לא נאכל ולא נעבד; וכל שהחזיק עולי מצרים, מכזיב ועד הנהר ועד אמנה, נאכל אבל לא נעבד; מן הנהר ומאמנה ולפנים, נאכל ונעבד.⁶

שלוש הארצות שבמשנה הן כדלקמן:

א. 'כל שהחזיק עולי בבל' – היא ארץ-ישראל גופה, כלומר השטח שכבשו עולי מצרים ומאוחר יותר יושב על ידי עולי בבל. תחום זה כולל גם אזורים שבזמן שנשנתה המשנה כבר לא ישבו בהם יהודים, ובלבד שבזמן כלשהו בין שיבת ציון לכתיבת המשנה היו מיושבים על ידי יהודים.⁷ בתוך תחום זה הכל בחזקת חיוב (כולל אדמות גויים), כל זמן שלא הוכח אחרת.⁸

- ראה: זוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 245 והערה 228. מ' בראילן הוסיף על כך כי 'בעוד שהגבול הצפוני המפורט משקף היכרות של ממש, הרי שהגבול הדרומי הינו ערטילאי', ראה: מ' בראילן, 'מפני מה שנו התנאים את גבולותיה של ארץ-ישראל?', תעודה, ז (תשנ"א), עמ' 98, סוף הערה 9. גם ז' ספראי הוסיף במאמרו את גבול הדרום, ראה: ז' ספראי, 'לשאלת תחומי ארץ-ישראל החייבים במצוות התלויות בארץ', ש' ישראלי, נ' לאם וי' רפאל (עורכים), ספר היובל לרי"ד סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ד, עמ' תתרצו-תתש.
- זו בקשתו של זוסמן מהעוסקים בגאוגרפיה היסטורית של הברייתא, ראה: זוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 255.
- משנה, שביעית ו, א. משניות מקבילות ראה: חלה ד, ח; דמאי א, ג. המינוח במשנה הוא מינוח הלכתי ולא מינוח היסטורי. במונח 'כל שהחזיק עולי מצרים' מגדירים חז"ל את השטחים שנכבשו לפי המקרא בימי משה, יהושע והשופטים. במונח 'כל שהחזיק עולי בבל' מגדירים חז"ל את השטח שהתיישבו בו יהודים בשלב כלשהו בימי בית שני, ובלבד ששטח זה היה כלול בתחום שנכבש בזמנו על ידי עולי מצרים. ראה: ספראי (לעיל, הערה 4), עמ' תתרצט. להצעות זיהוי האתרים שבמשנה ולתיחום הגבולות ראה: י' הרשקוביץ, 'משנת הגבולין', ארשת, א (תש"ד), עמ' קפא-קפט; פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 12-18 ומפת שלוש הארצות שם, עמ' 73.
- כך לפי: זוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 253 ובעיקר הערה 275. על הקשיים בשינוי הגדרתו ההלכתית של יישוב והוצאתו מגדר חזקת עולי בבל ראה: ירושלמי, שביעית ו, א (יו"ע); תוספתא, אהלות יח, יח (מהדורות צוקרמנדל, עמ' 617, שורות 25-27); ספראי (לעיל, הערה 4), עמ' תתרצט; פרדקין (לעיל, הערה 1).
- כך: זוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 251.

ב. 'כל שהחזיקו עולי מצרים' – הוא השטח שכבשו עולי מצרים ולא יושב אחר כך על ידי עולי בבל. בתחום זה 'הכל בחזקת פטור כל זמן שלא הוכח, שישבו במקום "עולי בבל"'.⁹
ג. השטח שהובטח לאבות אך לא נכבש אפילו בידי עולי מצרים. תחום זה הוא חוץ-לארץ גמור ופטור ממצוות שמיטה אפילו כאשר הוא מיושב על ידי ישראל.

למעשה מפרטת משנה זו את תחומי ארץ-ישראל רק בצפון, ומתעלמת מגבול המזרח והדרום. המידע החסר על גבולות אלו ניתן בברייתא המופיעה בתוספתא ובירושלמי: 'ואי זו היא ארץ ישראל. מנהר דרומה של כזיב והלך. סמוך לעמון ומואב [ול] ארץ מצרים שתי ארצות הן. או נאכל ונעבד, או לא נאכל ולא נעבד'.¹⁰ במזרח ובדרום קיימות רק שתי ארצות: האחת היא ארץ-ישראל גופה, והאחרת היא חוץ-לארץ גמור שאינו חייב בשמיטה. התנאים מכנים חוץ-לארץ זה 'עמון ומואב'. סיווגם ההלכתי של עמון ומואב כחוץ-לארץ הוא קדום ומוזכר כבר בימי נשיאותו של ר' אלעזר בן עזריה ביבנה. 'באותו היום' דנו והחליטו במספר שאלות הלכתיות, ובין השאר החליטו כי: 'עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית'.¹¹ משנה זו מעמידה את עמון ומואב מחוץ לתחומי ארץ-ישראל שכן היא מניחה כי ארצות אלו אינן חייבות בשמיטה כארץ-ישראל, ועבודת האדמה מותרת בהן כבשאר שטחים שבחוץ-לארץ. פרות שביעית בארצות אלו, הקרובות לארץ-ישראל, חויבו במעשר עני מדרבנן ולא מדאורייתא, כדי 'שיהיו עניי ישראל נסמכים עליהם בשביעית'.¹² הדברים מובנים מהמשנה, אך אינם מפורשים בה. לכן כששאל ר' שמעון בן לקיש את ר' חנינה לגבי חוב שביעית ומעשרות בשדה שקנה ישראל בעמון ומואב, לא ציטט לו ר' חנינה את המשנה, אלא את הברייתא דתחומין, כפי ששמעה מר' חייה הגדול.¹³ הברייתא מובאת אם כן כראיה הלכתית וכהנחה 'הלכה למעשה'.¹⁴ לכן שעמון ומואב אינם חלק מארץ-ישראל.

גבול הצפון היה גבול נייד בימי התנאים, והוא הלך והתרחב עם התפשטות היישוב היהודי.¹⁵ לעומת זאת בדרום הגיע תחום ההתיישבות היהודית לגבול המסורתי של עולי מצרים, ואף דרומה לו, כבר בשלב קדום.¹⁶ בכך התייצב הגבול ההלכתי בדרום, כשמצדו האחד ארץ-ישראל ומצדו האחר עמון

9 שם.

10 תוספתא, שביעית ד, ו (מהדורת ליברמן, עמ' 180); ירושלמי, שביעית ו, א (יו"ע"א). ההשלמה לפי ליברמן (שם). דיון במשמעות הברייתא ראה: ליברמן (לעיל, הערה 3), עמ' 530-531; פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 65-66; בר-אילן (לעיל, הערה 4), עמ' 102.

11 משנה, ידיים ד, ג; הלכה זו חוזרת ומצוטטת בתלמודים ואין חולקים עליה. ראה: ירושלמי, יבמות א, ו (ח ע"ב); בבלי, תגיגה ג, ע"ב; יבמות טז ע"א.

12 משנה, ידיים ד, ג. דיון בנושא ראה: ליברמן (לעיל, הערה 3), עמ' 530-531; פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 67-68.

13 ירושלמי, שביעית, ו ה"א (טז ע"ב); תרגום ופירוש ראה: פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 63-64.

14 זוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 247.

15 עדות לשינוי קו הגבול בהלכה ניתן לראות בהבדל שבין המשנה הראשונה בשביעית לבין הברייתא דתחומין. וראה על כך ביתר פירוט: ש' קליין, 'תחומי הארץ במשנת התנאים', גבולות הארץ, ערך ותרגם ח' בר-דרומא, ירושלים תשכ"ה, עמ' 153-154; פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 12-13.

16 מקובל לייחס התיישבות זו כבר לימי אלכסנדר ינאי. ראה: נ"צ הילדסהיימר, 'גיאוגרפיה של ארץ ישראל', גבולות הארץ (לעיל, הערה 15), עמ' 19; א' שליט, 'על כיבושי אלכסנדר ינאי במואב', ארץ-ישראל, א [ספר שובה] (תשי"א), עמ' 104-121; א' כשר, 'מלחמות אלכסנדר ינאי בנבטים', ציון, נ (תשמ"ה), עמ' 107-120.

ומואב, הנחשבים כחוף-לארץ. גבולה הדרומי של ממלכת מואב המקראית היה הנחל הנקרא כיום ואדי אלחסא,¹⁷ היורד מהרי ירדן אל דרום ים המלח.¹⁸ לעומת זאת לא היה גבולה הצפוני של הממלכה קבוע. בתקופת כיבוש הארץ היה זה נחל ארנון,¹⁹ אך קודם לכן ואף בתקופות מאוחרות יותר השתרעה ממלכת מואב גם מצפון לארנון.²⁰ האם ניתן לקבוע לאיזה קו גבול צפוני מתייחסים התנאים בדברים על מואב? בהמשך לדיון בשאלתו של ר' שמעון בן לקיש בירושלמי מסביר ר' יוסי בן ר' בון כי יש להבחין בין השטח ש'טוהר בסיחון' לבין השטח ש'לא טוהר בסיחון'.²¹ חז"ל אם כן הבדילו בין מואב עצמה לבין השטח שהיה במקור שייך למואב אך לאחר מכן נכבש על ידי סיחון ונלקח ממנו בימי משה. כשההלכה מתייחסת אל מואב כאל חוף-לארץ, הרי מדובר בשטחים מדרום לארנון, שטחים שלא 'טוהרו' על ידי סיחון ולא עברו לשליטת יוצאי מצרים.

ניתן לסכם ולומר כי ממזרח לירדן קבעו התנאים את גבולה הדרומי של ארץ-ישראל בארנון. מאחר שהגבולות המנהליים באזורנו החל מהתקופה ההלניסטית לא תאמו את הגדרות תחומי הארץ בהלכה,²² העדיפו התנאים לכנות את השטח שמדרום לארנון בשם הארכאי מואב, ובכך הבהירו כי זהו שטח שלא נכבש על ידי עולי מצרים והרי הוא כחוף-לארץ גמור. הבחנה זו מסייעת להבין את אתרי גבול הדרום בברייתא דתחומין:

תחומי ארץ ישראל מקום שה[חוקין] עולי בבל פורשת אשקלון וחומת מגדל שרושן דור וחומת עכו וראש מי גיאתו וגיאיתו עצמה ... ורקם סרכון וזמרה דמתחם לבוצרה יבקה וחשבונו ונחלה דזרד איגר סהדותה נימירין ומלח רזיזה רקם דגיאה וגנייה דאשקלון ודרך הגדולה ההולכת למידבר.²³

מתוך כלל אתרי הברייתא רק שלושה מזוהים על ידי החוקרים כשייכים לגבול הדרום: אשקלון, נחלה דזרד ורקם דגיאה.²⁴ אשקלון מוזכרת בברייתא פעמיים: 'פרשת אשקלון', דהיינו צומת הדרכים שליד

17 ראה מפה. שמות אתרי ירדן במאמר ובאיור הם לפי מפת ישראל-ירדן 1:400,000 המרכז למיפוי ישראל 1995.
18 'ליור, 'מואב', א"מ, ד, טור 708. על מצודות הגבול משני צדי הנחל ראה: נ' גליק, עבר הירדן המזרחי, ירושלים תש"ו, עמ' 120, 134.
19 במדבר כא, יג; כב, לו ועוד. ראה גם: ליור (לעיל, הערה 18), טור 709.
20 ליור (שם).
21 ירושלמי, שביעית ו, א (יו"ע"א). רק כאן מתייחסת ה'סרה בסיחון' לשטח גאוגרפי מוגדר. השווה: בבלי, גטין לח ע"א; סנהדרין צד ע"ב; חולין ס ע"ב.
22 למפת אזורי המנהל בתקופה ההלניסטית ראה: מ' אבי-יונה, אטלס כרסא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ו, עמ' 21, מפה 23. כבר בתקופה זו לא חפף תחום מואביסטים את תחום מואב המקראית.
23 כך, כולל ההשלמה, נוסח הכתובת על פי: זוסמן, כתובת הלכתית (לעיל, הערה 2). בחרנו לצטט נוסח זה שכן הוא קרוב למקור ואמין יותר משאר הנוסחים אשר בידינו. ראה: זוסמן, (לעיל, הערה 3), עמ' 255.
24 'פרס הציע לקרוא בכתובת במקום מלח רזיזה - מלח זואורה, ולזהותה עם המליחה הנמצאת מדרום-מערב לזוארה, היא צוער. ראה: 'פרס, 'רקם', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 328-336, ובעיקר עמ' 335. אין שני מקורות המאיימים את השם בצורה שווה. מלח מופיע גם בצורות מליה, מילייה, מיליה או עליה; ורזיזה בצורות זירואי, זוראי, זירוא, וירואי, רזיזה, חראי, זרבאי, בראי. גם כתובת רחוב אין בה בכדי להכריע בנוסח, שכן אף בה הקריאה מסופקת. אך די בה בכדי לפסול את אפשרות הקריאה זואורה, ובכך את אפשרות הזיהוי עם צוער. ראה: זוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 238 והערה 184. טבלה משווה של אתרי הברייתא כפי שהם מופיעים בנוסחאות השונות, כולל כתיב-היד, ראה: פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 38-41; א' דסברג, 'נספח לערך ארץ-ישראל', אנציקלופדיה תלמודית, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 19-4.

העיר, ו'גנייה דאשקלון', כלומר גני העיר גם הם מחוץ לחומת העיר. אף על פי שמיקומם המדויק של צומת הדרכים ושל הגנים אינו ידוע, הרי העיר עצמה מוכרת ומהכתובת מסתבר שגבול הארץ עבר ממזרח לאשקלון כשהוא משאיר את העיר מחוץ לתחומי ארץ-ישראל.²⁵ להלן נדון בשני האתרים האחרים.

נחל זרד

הברייתא דתחומין משרטטת את גבול הארץ בהלכה הן על ידי ציון אתרים שהם רצף של נקודות גבול והן על ידי ציון קווים גאוגרפיים.²⁶ רוב החוקרים ראו בקווים אלו נקודות גבול, דהיינו לדעתם הברייתא מציינת קו אף אם כוונתה לציין נקודה אחת בלבד על קו זה.²⁷ פירוש מעין זה נוגד את התייחסות חז"ל אל הברייתא כאל שרטוט מוסמך 'הלכה למעשה' של הגבול. בהתאם להתייחסות של התנאים יש לראות את הקווים הגאוגרפיים המוזכרים בברייתא כקווי גבול. קו גבול כזה הוא נחל זרד.²⁸

הזיהוי של נחל זרד מתבסס בראש ובראשונה על נתוני המקרא בצירוף נתוני מפת מידבא ותרגום יונתן. אנו מבקשים להוסיף לדיון גם את עדותם של התנאים. לפי עדות זו נחל זרד משמש כקו גבול בין ארץ-ישראל לבין חוץ-לארץ. מואב המקראית, מדרום לארנון, היא כולה חוץ-לארץ, ולכן נחל זרד שבברייתא דתחומין אינו יכול לעבור בתוכה.²⁹ יש לחפש אם כן את נחל זרד שאליו מתייחסת הברייתא בגבולה הצפוני של מואב, כחלק ממערכת היובלים המזרחיים של נחל ארנון.

במחקר מקובל לזהות את נחל זרד עם ואדי אלחסא, וליתר דיוק עם חלקו המערבי העמוק, היורד מהרי ירדן אל דרום ים המלח.³⁰ הראשון שהציע זיהוי זה הוא אדוארד רובינסון.³¹ הבסיס לזיהוי הוא העובדה כי ואדי אלחסא מהווה גבול טבעי בין מואב לאדום, וכי המקרא מתייחס אל נחל זרד כאל גבול מואב.³² אמנם נחל זרד הוא גבול מואב, אך המקרא אינו מתייחס אליו כאל גבול מואב-אדום. שני האזכורים

25 ירושלמי, שביעית ו, א (טו ע"א). כך לדעת כל חוקרי הברייתא. וראה גם: א' פרדקין, 'אשקלון ו'תחומי ארץ-ישראל' בתקופת המשנה, קתורה, 19 (ניסן תשמ"א), עמ' 3-10, ובעיקר עמ' 4.

26 קווים כאלו הם כנראה: 'גיאיתו עצמה' לפי הזיהוי כנחל הגעתון, 'יבקה' לפי הזיהוי כנחל יבוק, ובוודאי נחלה דורד הוא נחל זרד, וכן ה'דרך הגדולה ההולכת למידבר'. ראה: פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 38-41; דסברג (לעיל, הערה 24).

27 ראה רשימת הזיהויים בטבלאות שם.

28 בנוסחאות שונות של הברייתא ישנם וריאנטים של השם: נחלה דורד/זרד/זרק. וראה שם טבלה משווה לנוסחאות. 29 הילדסהיימר הבחין בבעיה ההלכתית והשאיר אותה בלתי פתורה. ראה: הילדסהיימר (לעיל, הערה 16), עמ' 17-19. נראה כי הדבר הפריע גם לזוסמן ולכן ציין בהסברו ל'יבקה וחשבון ונחלה דורד' כי הם זהים לאתרים מקראיים ובאים 'בהתאם' – ובכיוון הפוך, מן הדרום לצפון – למסעות בני ישראל המתוארים בדברים א-ג'. אולי יש לראות בהבחנה זו, שאין לה קשר לתחומים, מעין תירוץ לסתירה בין הברייתא לשאר ההלכות. ראה: זוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 236-237, ובעיקר הערה 161 וכן עמ' 244, הערה 223; ובעקבותיו גם: פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 47 והערה 173.

30 'צפריד', 'נחל זרד', א"מ, ה, טורים 811-812.

31 E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, II, London 1841, p. 555

32 רובינסון שם בהערה 4, מפנה לבמדבר כא, יב, ולדברים ב, יג-יח.

היחידים של נחל זרד ממקמים אותו במדבר, ממזרח למואב, ולכן צפונה לוואדי אלחסא, המהווה את גבולה הדרומי של מואב: 'ויסעו מאבֹת ויחנו בעיי העברים במדבר אשר על פני מואב ממזרח השמש. משם נסעו ויחנו בנחל זרד' (במדבר כא, יא-יב). כיוון המסע של בני ישראל הוא מדרום לצפון; עיי העברים היא כבר במזרח מואב,³³ ונחל זרד נמצא הלאה צפונה משם. זו גם התמונה המצטיירת מהתיאור המקביל בספר דברים: תחילה – 'ונפן ונעבר דרך מדבר מואב' (דברים ב, ט), ואז, בהיותם במדבר מואב ניתנה לבני ישראל ההוראה: 'עתה קמו ועברו לכם את נחל זרד' (שם, פסוק יג). צדק רובינסון בקבעו כי הכרזה מעין זו מקומה בגבול מואב. אך מאחר שכאשר ניתנת ההוראה בני ישראל נמצאים כבר בתוך תחום מואב, יש להבינה כהכרזה על היציאה ממואב. גם סיכום פרשת הנדודים במדבר, הניתן בקשר לנחל זרד (שם, פסוקים יד-טז), מובן רק בהנחה שנחל זה מסמן את היציאה ממואב, שכן רק בצפונה של מואב מסתיימת מסכת הנדודים ומתחילה פרשה חדשה – פרשת הכיבוש.

גם נאום ההטפה בהמשכו של התיאור בספר דברים מתקשר לגבולה הצפוני של מואב: 'אתה עבר היום את גבול מואב את ער. וקרבת מול בני עמון' (שם, פסוקים יח-יט). נקודת המפתח בגאוגרפיה של הפסוקים היא ער. מפסוקים אלו מסתבר שער היא בצפון-מזרחה של מואב, בסמוך לגבול עמון.³⁴ מיקומה של ער בגבול הצפוני של מואב מקבל את אישורו גם מהכללתה בתחום הקרבות של סיחון: 'כי אש יצאה מחשבון להבה מקרית סיחון אכלה ער מואב בעלי במות ארנן' (במדבר כא, כח). על הכניסה לתחום ער הוזכרו בני ישראל כבר בנאום ההטפה על מואב (דברים ב, ט). לכן יש לראות את ההכרזה 'אתה עבר היום את גבול מואב את ער' (שם, פסוק יח) כמתייחסת ליציאה מתחום ער לעבר עמון, דהיינו ליציאה ממואב. ההכרזה היא אם כן פתיחה לנאום ההטפה על עמון (שם, פסוקים יט-כג), ולא הוראת מסע הנוספת על ההוראה לעבור את נחל זרד.

כך יש להבין גם את נאום ההטפה הבא באותו פרק, נאום שעניינו חיזוק העם לקראת הקרב עם סיחון (שם, פסוקים כד-כה). הנאום נפתח במילים 'קומו סעו ועברו את נחל ארנן'. נחל ארנן אף הוא מציין את גבולה הצפוני של מואב. לכן יש לראות את הדברים כפתיחה לנאום ולא כהוראת מסע נפרדת. ואכן שלא כנחל זרד, שלאחר ההוראה לחצותו מוזכר הביצוע, הרי בהקשר של נחל ארנן אין מוזכר מעבר הנחל, וההיענות לנאום מתבטאת בהכנות לקרב עם סיחון.

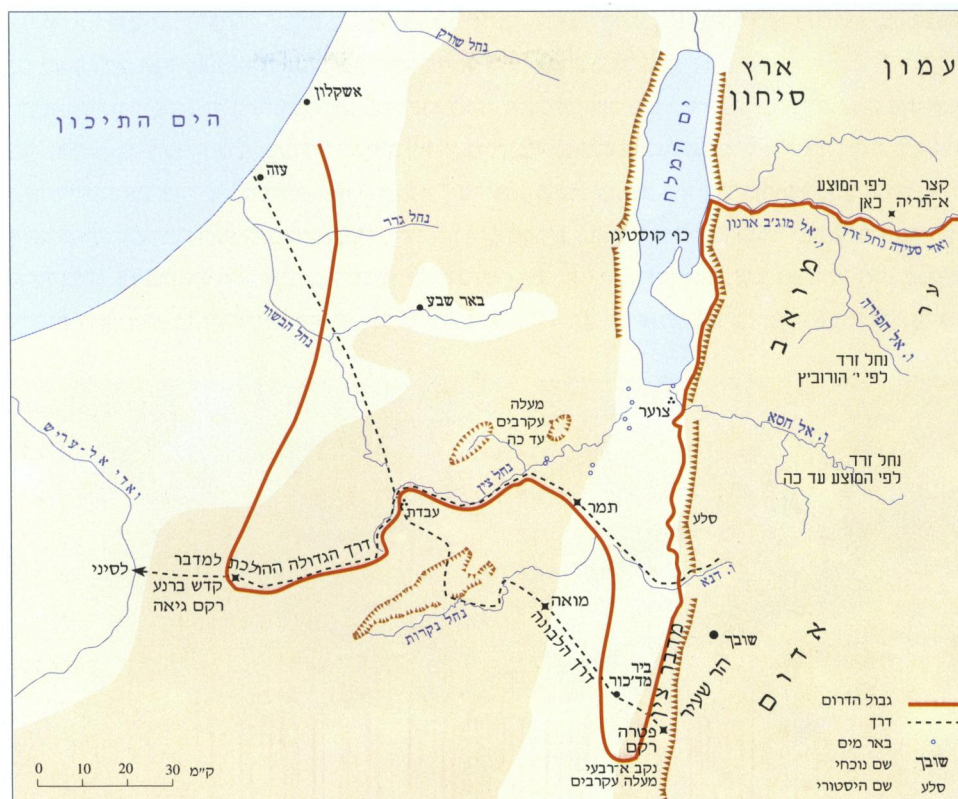
תפיסה זו של נחל זרד כחלק מהאגן של נחל ארנן מוצאת חיזוק ברשימת מסעי בני ישראל: 'משם נסעו ויחנו בנחל זרד. משם נסעו ויחנו מעבר ארנן אשר במדבר' (במדבר כא, יב-יג). תחילה חנו בנחל זרד ועם הנסיעה משם הם נמצאים כבר מעבר לארנן, כלומר חציית נחל זרד היא כחציית הארנן.

יש להבין אם כן את מהלך פרק ב בדברים בצורה הבאה: בני ישראל חודרים לתחום מואב ומתקדמים צפונה בשטח המדבר המזרחי שלה (דברים ב, ח). עם הגעתם לתחום ער ניתנת ההוראה: 'אל תצר

33 אף על פי שנחלקו החוקרים לגבי הווי המדויק של עיי העברים, רובם מחפשים את המקום במזרח מואב. ראה: ע' בוסתנאי, 'עיים, עיי העברים', א"מ, ו, טור 188.

34 זה מיקומה של ער לדעת רוב החוקרים. ראה: ב' עודד, 'ער, ער-מואב', א"מ, ו, טורים 343-344; 'בן-שם, כיבוש עבר הירדן, תל-אביב תשל"ב, עמ' 47; מ' הרן, 'דרכיהם של יוצאי מצרים', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 113-143, ובעיקר עמ' 133; G.B. Gray, *A Critical and Exegetical Commentary on Numbers*, Edinburgh 1986; S.R. Driver, *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy*, Edinburgh 1986³, pp. 36-40.

הגבול הדרומי של ארץ-ישראל

את מואב ואל תתגר במ מלחמה' (שם, פסוק ט). ישראל בן-שם הראה כי ההוראה ניתנה באזור זה מפני שער היתה תחת שלטונו של סיחון. מטרת בני ישראל היתה להבטיח לתושבים את חירותם ובכך לשלול מהם את המניע לסייע לאויב מחד גיסא, ולהתחיל את ההתגרות בסיחון מאידך גיסא.³⁵ לאחר המעבר בתחום ער ניתנת ההוראה לעבור את נחל זרד (שם, פסוק יג). מעבר נחל זרד או החניה בסמוך לו יוצרים הזדמנות נאותה לשלושה נאומים. הראשון מסכם את הנדודים במדבר (שם, פסוקים יד-טז), השני מתריע מפני התגרות בעמון (שם, פסוקים יח-כג), והשלישי מזרז להילחם בסיחון (שם, פסוקים כד-כה). לשלושת הנאומים משפטי פתיחה המזכירים את המקום שבו נישאו: מעבר נחל זרד, מעבר ער ומעבר נחל ארנון. לכאורה שמות מקומות שונים, אך למעשה כולם מציינים את היציאה מתחום מואב ומתייחסים אל אותה נקודה גאוגרפית.

מסתבר לכן כי נחל זרד זהה עם נחל ארנון וליתר דיוק עם חלקו הצפון-מזרחי של הנחל. מאחר שהשם נחל ארנון מופיע גם ברבים: 'הנחלים ארנון' (במדבר כא, יד), נראה כי השם מתייחס לנחל וגם ליובליה.³⁶ לפיכך כשהיה צורך לציין במדויק את אחד היובלים או אחד מקטעי הנחל הוא זוהה

35 בן-שם (לעיל, הערה 34), עמ' 54.

36 ש"א ליונשטאם, 'ארנון, ארנן, א"מ, א, טור 598; גריי (לעיל, הערה 34), עמ' 286; בן-שם (לעיל, הערה 34), עמ' 13, 58.

על פי היישוב שבקרבנו (דברים ב, לו) או שניתן לו שם מיוחד. כך נקרא חלקו המרכזי של הנחל גם בשם נחל הגד (שמואל ב כד, ה),³⁷ והיובל המזרחי נקרא נחל זרד. ישראל הורוביץ הסתייע בתרגום יונתן בניסיונו לאתר את נחל זרד. בתרגום יונתן לדברים ב, יג מתורגם נחל זרד – נחל טרוויא.³⁸ בהנחה שתרגום יונתן נותן בידינו שם עדכני של נחל זרד זיהה הורוביץ את נחל טרוויא עם ואדי א־טרפווייה (Tarfawiye).³⁹ בן־שם, בהמשיכו את הקו של הורוביץ, מזהה את ואדי א־טרפווייה עם המקורות הדרום־מזרחיים של ואדי אלמוג'יב (הארנון, ראה להלן).⁴⁰ לעומתם טען יוסף ברסלבסקי כי טרוויא הוא תרגום ליוונית ופירוש של המילה זרד, ולכן אינו שם גאוגרפי ואין לנסות ולזהות נחל בשם זה.⁴¹ למרות טענתו של ברסלבסקי, נראה לנו כי ייתכן שהשם טרוויא השתמר בקצר

נחל זרד

- 37 מ' ברושי, 'נחל הגד', א"מ, ה, טורים 809-810.
- 38 כך מתורגם הפסוק גם בקטע מתרגום ארץ־ישראל נוסף. תרגום זה, השונה מהתרגומים המסורתיים, נמצא באוסף גסטר שבספרייה הבריטית Or. 10794, דף 8. הקטע פורסם על ידי מ' קליין, ראה: M.L. Klein, *The Fragment-Targums of the Pentateuch*, I (Analecta Biblica, 76), Rome 1980, p. 239.
- 39 י"ז הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, א, וינה תרפ"ג, עמ' 247.
- 40 לפי המפה הסכמטית שפרסם בן־שם נראה כי הכוונה לאפיק הנקרא היום ואדי אלמחירץ ו/או המשכו ואדי אלחפירה, המתחבר לוואדי אלמוג'יב בנ"צ 77404647. ראה: בן־שם (לעיל, הערה 34), מפה ו. נקודות הציון בפרק זה הן לפי רשת UTM 1:50,000, גיליון II-7162, אבו תרבה. התעתיק הלוועזי על פי: South Levant N.H.36.F4, 1:100,000, גיליון דיבן.
- 41 י' ברסלבסקי, לחקר ארצנו: עבר ושרידים, תל־אביב תשי"ד, עמ' 260-262. כך מתרגם גם רידר את הפסוקים, ראה: ד' רידר, תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה: ויקרא במדבר דברים, בעברית ובארמית, ירושלים תשמ"ה, עמ' 78, במדבר כא, יב, ושם הערה 14; עמ' 109, דברים ב, יג־יד.

אֶתֶרִיָּה (Thuraiya) ובוואדי אֶתֶרִיָּה, הנמצאים בין היובלים המזרחיים של ואדי אלמוג⁴². יורם צפריר העדיף את דעת רוב החוקרים וזיהה את נחל זרד בואדי אלחסא שבדרום מואב. נימוק

עיקרי לזיהוי זה הוא העובדה כי במפת מידבא מתואר נחל זרד כנחל שמימיו נשפכים לים המלח בדרומו, וברור שאין זה אלא ואדי חסא⁴³. עדותה של מפת מידבא על מיקומו של נחל זרד בדרום מואב עומדת בניגוד לכל הנתונים שהעלינו עד כה. על כן יש לבדוק מחדש את הכתוב במפה⁴⁴. האות הראשונה של השם זרד חסרה במפה ושוחזרה על ידי החוקרים כ-Z. את האות האחרונה אנו קוראים Δ - דלתא, אך מהשוואת האות לדלתא במילים אחרות שבמפה עולה כי אות זו שונה מהן⁴⁵. בעוד שלכל שאר אותיות הדלתא יש בסיס אופקי הרי לאות זו יש בסיס אלכסוני ולמעשה אין היא דלתא אלא α - אלפא. ואמנם המפרסמים הראשונים של הפסיפס מזכירים את התלבטותם בין האלפא שעמדה לנגד עיניהם לבין הדלתא שנראה להם לקרוא⁴⁶. בסופו של דבר, בגלל הזיהוי ה'ודאי' עם נחל זרד, החליטו לקרוא '[ז]רד' ולא כפי שבאמת כתוב בפסיפס APEA [*] - '[א]ריע'⁴⁷.

אין לראות במפת מידבא הוכחה למיקום נחל זרד. הנתונים הנמצאים בידינו - הפירוש המוצע לעיל לפסוקי התורה יחד עם הפירוש לעדותם של התנאים ותרגום יונתן - כולם מזהים את נחל זרד בגבול הצפון-מזרחי של מואב.

מפת מידבא -
הקניון המזוהה
כנחל זרד

42 קצר אֶתֶרִיָּה נמצא בנ"צ 78434804. ואדי אֶתֶרִיָּה הוא יובל המגיע מצפון-מזרח ומתחבר לוואדי סעידה, יובלו המזרחי של המוג'יב, בנ"צ 78244791.

43 י' צפריר, 'נחל זרד', א"מ, ה, טור 812.

44 מ' אבייונה, 'מפת מידבא - תרגום ופירוש', ארץ-ישראל, ב [ספר ליף] (תשי"ג), עמ' 129-156, ובעיקר לוח 3 ופירוש בעמ' 142.

45 תודתי נתונה ליואל אליצור אשר הפנה את תשומת לבי להבדל. ראה: י' אליצור, 'זרד או AREA?', ז' ארליך (עורך), חידושים בחקר מפת מידבא (בהכנה).

46 ראה: M.L. Lagrange, 'La mosaïque géographique de Madaba', RB, 6 (1897), p. 173; Ch. Clermont-Ganneau, 'The Madeba Mosaic', PEFQst (1897), p. 220; A. Schulten, Die Mosaikkarte von Madaba, Berlin 1900, p. 24; W. Kubitschek, Die Mosaikkarte Palästinas, Wien 1900, p. 379.

47 הצעת זיהוי לקניון המופיע במפת מידבא, ראה: ד' בן-גד הכהן, 'מפת מידבא, חז"ל ונחל זרד', ארליך (לעיל, הערה 45).

הארנון מזהה על ידי כל החוקרים עם ואדי אלמוג'יב.⁴⁸ הנחל מתחיל את מהלכו ממזרח לעיר כרך. משם הוא זורם בכיוון כללי צפונה, עד לנקודה שבה מצטרף אליו ממזרח יובלו הראשי, ואדי סעידה.⁴⁹ בנקודה זו פונה הנחל ישירות מערבה והופך לנחל קניוני עד הישפכו לים המלח. אחד מיובליו של ואדי סעידה הוא ואדי תריה, שיתכן כי הוא משמר את השם טרוויא המופיע בתרגומי המקרא כתרגום של נחל זרד. ואדי סעידה והקניון של ואדי אלמוג'יב יוצרים יחדיו קו גאוגרפי ברור שכיוונו הכללי מזרח-מערב. קו זה מהווה עד היום גבול מנהלי בין מחוז עמאן למחוז כרך.⁵⁰ זהו גבול הדרום של ארץ-ישראל שממזרח לירדן, הן במקרא והן בברייתא דתחומין, גבול שבחלקו המזרחי נקרא נחל זרד ובחלקו המערבי נחל ארנון.

אתרים ששם רקם

הברייתא דתחומין מצינת שני אתרים ששם רקם: רקם טרכון⁵¹ ורקם גיאה. חוקרים שונים ניסו לזהות אתרים אלו עם רקם הנזכרת במשנה בגטין:

המביא גט ממדינת הים, צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם. רבן גמליאל אומר, אף המביא מן הרקם ומן החגר... וחכמים אומרים, אינו צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם אלא המביא ממדינת הים והמוליך... רבי יהודה אומר, מרקם למזרח ורקם כמזרח, מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום, מעכו לצפון ועכו כצפון. רבי מאיר אומר, עכו כארץ ישראל לגטין.⁵²

בחלק מנוסחאות הברייתא מופיע במקום רקם טרכון האתר רקם דחגרא,⁵³ המזכיר את השילוב 'הרקם והחגר' שבדברי רבן גמליאל. בנימין מזר הציע לזהות את הרקם שבמשנה עם ממלכת הנבטים, את החגר עם קו המצודות הרומי של הלימס פלסטינה, ואת רקם דחגרא שבברייתא עם הלימס של הפרובינקיה ערביה.⁵⁴ הצעה זו נשענת על שני עמודים: ה"א הידיעה של 'הרקם והחגר', ההופכת את המקום משם עיר לשם אזור, והקריאה 'חגרא' בברייתא. לגבי ה"א הידיעה הראה דוד גודבלט כי תוספת זו אינה הופכת בהכרח את שם העיר לשם אזור.⁵⁵ אשר לחגרא

48 ראה לעיל, הערה 36.

49 במפה 1:100,000 (South Levant N.H.36.F4), גיליון דיבן נקרא גם חלקו המערבי של ואדי סעידה בשם אלמוג'יב.

50 העובדה שוואדי אלחסא היה גבול מנהלי בין מחוז כרך למחוז טפילה מופיעה אצל צפירי (לעיל, הערה 43), עמ' 812, כהוכחה עקיפה לזיהוי עם נחל זרד.

51 השם שמופיע בכתובת רחוב הוא: 'רקם טרכון זימרה דמתחם לבצרה' ונחלקו החוקרים בשאלה אם מדובר באתר אחד או בשני אתרים. ראה: זוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 234-236; פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 46; ספראי (לעיל, הערה 4), עמ' תתשיא. מעבר למחלוקת הסכימו החוקרים כי רקם זו שבברייתא מקומה בטרכון.

52 משנה, גטין א, א-ב. רקם נזכרת כיישוב שחיים בו יהודים ו/או גרים גם במשנה, נידה ז, ג.

53 בנוסח הירושלמי 'רפיח דחגרא'. לטבלה משווה של הנוסחאות ראה לעיל, הערה 24.

54 ב' מזר, 'הרקם והחגר', הנ"ל, ערים וגלילות בארץ-ישראל: מחקרים טופוגרפיים-היסטוריים, ירושלים תשל"ו, עמ' 132-138 (=תרביץ, כ [תשי"ז], עמ' 316-319). הצעה זו התקבלה במחקר ומצוטטת על ידי החוקרים כעובדה מוכחת. ראה: ספראי (לעיל, הערה 4), עמ' תתשיא-תתשיב. אף על פי שספראי מקבל את הזיהוי של מזר עם קו המבצרים, הוא רואה צורך להבהיר כי: 'לא ייתכן שהיה זה אף הגבול ההלכתי'.

55 ד' גודבלט, "מדינת הים" – מישור החוף, תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 13-37, ובעיקר עמ' 16-18.

שבברייטא, נראה כי משעה שהתגלתה כתובת רחוב אין קריאה זו אפשרית עוד, וממילא נסתלקו ראיותיו של מזר.⁵⁶

רקם טרכון

יש חוקרים שזיהו את רקם טרכון עם רקם שבמשנה,⁵⁷ שכן לפי קו הגבול שהם שרטטו זוהי רקם היחידה הנמצאת במזרח ומתאימה לדברי ר' יהודה.⁵⁸ הבעיה בניסיון זה היא העובדה שרקם טרכון שבברייטא היא בתחום ארץ-ישראל ואילו רקם שבמשנה היא מזרחית לגבול ומחוץ לארץ-ישראל.⁵⁹

כדי ליישב את הסתירה בין הברייטא למשנה היו שטענו כי תחום ארץ-ישראל לעניין גטין שונה מהתחום שנקבע למצוות התלויות בארץ.⁶⁰ מהי דעתו של ר' יהודה על אפשרות שינוי הגבול? מלבד רקם מוכיר ר' יהודה גם את אשקלון ועכו כערי גבול הנמצאות חוצה לו. לגבי שתי ערים אלו המציאות ההלכתית היא ברורה. אשר לעכו, הברייטא מונה את 'שורא דעכו', דהיינו חומת העיר עכו, בתחום הארץ, ובכך משאירה את העיר מחוץ לתחום.⁶¹ המחלוקת בין ר' יהודה לר' מאיר במשנתנו היא בנושא שינוי תחום ארץ-ישראל לעניין גטין. ר' מאיר מנסה לצרף את עכו לתחומי ארץ-ישראל ואילו ר' יהודה משאירה מחוץ לגבול.

אשר לאשקלון, כפי שהראינו לעיל, העיר עצמה היא מחוץ לתחומי ארץ-ישראל.⁶² לפי ספר שופטים נלכדה העיר בידי שבט יהודה (שופטים א, יח), ומבחינה הלכתית די לכאורה בעובדה זו בכדי להכלילה בגבולות הארץ.⁶³ לכן כנראה ראה ר' יהודה צורך להדגיש כי למרות הסתמכות ההלכה על הגבול המקראי, אשקלון היא מחוץ לתחומי ארץ-ישראל.

מקובל לראות את דברי ר' יהודה כתיאור סכמטי של גבולות הארץ.⁶⁴ עכו תוכיח שאין הדבר כך, שכן היא אינה יכולה לייצג את גבול הצפון. עכו אינה במרכז הגבול אלא בפינתו המערבית, והיא אינה

56 זוסמן הרחיב בעניין זה. ראה: זוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 234-235, ובעיקר הערה 151.
57 פרס (לעיל, הערה 24), עמ' 328-336, ובעיקר עמ' 330-332, 336; הנ"ל, 'רקם', ארץ-ישראל: אנציקלופדיה טופוגרפית היסטורית, ד, ירושלים תשס"ו, עמ' 885-886; זוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 235, הערות 150-151.

58 זוסמן (שם).

59 גם קליין רואה ברקם שבמשנה אתר הנמצא במזרח מחוץ לגבול הארץ. ראה: קליין (לעיל, הערה 15), עמ' 123. רבן גמליאל אינו משתמש במונח חוץ-לארץ אלא מעמיד את רקם בשורה אחת עם מדינת הים. גודבלט דן בהרחבה במונח מדינת הים ועוקב אחר התפתחותו, משמו של מחוז החוף בארץ-ישראל, דרך שימוש להגדרת אזור החוף הנכרי שאינו שייך לתחום ארץ-ישראל בהלכה, ועד להיותו כינוי נרדף לחוץ-לארץ. ראה: גודבלט (לעיל, הערה 55), מדינת הים, עמ' 25-37. מהמשך משנתנו: 'המביא גט בארץ ישראל' (גטין א, ג), נמצאנו למדים כי במשנתנו משמש המונח מדינת הים לציון אזור הנמצא מחוץ לתחומי ארץ-ישראל בהלכה. וכך עם ציון דוגמאות נוספות: גודבלט (שם), עמ' 27.

60 הילדסהיימר (לעיל, הערה 16), גבולות, עמ' 87; בראילין (לעיל, הערה 4), עמ' 105, 110.

61 כך לדעת כל חוקרי הברייטא. וראה גם: מ' יודלביץ, 'העיר עכו בימי התנאים והאמוראים', סיני, יג (תש"ג), עמ' קפג-קצב, ובעיקר עמ' קפח-קצ.

62 ראה לעיל, ובעיקר הערה 25.

63 ראה דברי ר' ישמעאל בן ר' יוסי בדיון על ביטול מעשרות באשקלון: ירושלמי, שביעית ו, א (סז ע"א). אמנם הדיון התקיים בדור שאחרי ר' יהודה, אך הנתונים הם מקראיים, והיו ידועים אפוא לחכמים כבר קודם לכן.

64 פרס (לעיל, הערה 24), עמ' 330; בראילין (לעיל, הערה 4), עמ' 103.

הצפונית בערי גבול הצפון אלא הדרומית שבהן.⁶⁵ למעשה אכזיב היא פינתו הצפונית מערבית של הגבול,⁶⁶ ועכו, הנמצאת דרומה לה, אינה שייכת לגבול הצפון אלא לגבול המערב. גם הניסוח של ר' יהודה: 'עכו כצפון', מראה כי הצפון הוא המגדיר את עכו ולא היא המגדירה את גבול הצפון. ואכן כבר מאיר בר-אילן עמד על כך כי דברי ר' יהודה בגטין אינם תואמים את המתכונת הספרותית המקובלת במשניות המתארות את גבולות הארץ.⁶⁷ עכו, וכך גם אשקלון, שייכות לגבול המערב. נראה כי ר' יהודה שינה את ייחוסן הגאוגרפי של הערים וחיבר אותן לדרום ולצפון בהתאמה, כדי להדגיש את ניתוק הערים מארץ-ישראל ואת השתייכותן ההלכתית לשטחים שמחוץ לה. הוא אינו מביא את הערים במשנתו על מנת לשרטט את גבולות הארץ, אלא משתמש בגבולות הארץ כדי להדגיש את הגדרתן ההלכתית של הערים. הוא עושה כן לגבי שלוש הערים שיש – או עשויה להיות – מחלוקת לגבי הגדרתן: עכו, אשקלון וכן רקם. זאת אנו למדים מהעובדה כי במחלוקת שבמשנה הוא תומך בדעת רבן גמליאל ומעמיד את רקם מחוץ לגבול ארץ-ישראל.

לדעת ר' יהודה אין גבול הארץ לעניין גטין שונה מהגבול בברייתא דתחומין. על כן אין לזהות את רקם שבמשנה, שמבחינה הלכתית היא חוץ-לארץ, עם רקם טרכון שבברייתא, אשר מנקודת ראותה של ההלכה נחשבת כארץ-ישראל.⁶⁸

בנוסף למסקנה דלעיל אין אפשרות לאחד את שני האתרים מסיבה פשוטה אחרת. רקם טרכון שבברייתא מקומה בדרום הבשן, ואילו ישוב ששמו רקם מוכר לנו היטב בדרום, רחוק מן הבשן.

רקם

יוסף בן מתתיהו זיהה את רקם בפטרה, והוא כותב: 'לעיר, שנקראה על שמו [של רקם מלך מדין (במדבר לא, ח), ד"כ], נודעה החשיבות הגדולה ביותר בארץ ערב והיא נקראת עד היום בפי כל העם הערבי על שמו של המלך המייסד בשם רקם, ובפי ההלנים פטרה'.⁶⁹ חיזוק לדברי יוסף בן מתתיהו כי הנבטים אכן קראו לפטרה רקם נמצא בשנת 1964. במהלך העבודות לבניית הסכר בכניסה לנמל המוביל לפטרה התגלתה קבוצה של חמש מצבות זיכרון. אחת מהן היא לזכרו של פטריוס בן תרפטוס. זה לשון הכתובת שעל המצבה, בתרגום חופשי: 'זו נפש פטריוס

כתובת פטריוס בן תרפטוס, מול הכניסה לסיק

65 ראה מפה: פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 37.
 66 משנה, שביעית ו, א; תוספתא, שביעית ד, ו (מהדורת ליברמן, עמ' 180).
 67 בר-אילן (לעיל, הערה 4), עמ' 103-104.
 68 למסקנה זוהי הגיעו מקצת מהראשונים בדיון על אפשרות זיהוי רקם גיאה שבברייתא עם רקם שבמשנה. ראה להלן, הערה 84.
 69 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, ד, ז, א, 161 (תרגום שליט, א, עמ' 125); וכן שם, ד, ד, ז, 82 (שם, עמ' 117). ובעקבותיו ראה: אוסביוס, אונומסטיקון, 'הרקם' (מהדורת קלוסטרמן, עמ' 36, שורה 12; 'רקם' (שם, עמ' 144, שורות 7-9).

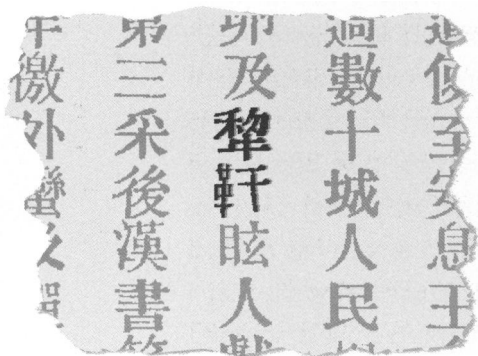
בן / תרפטוס שחי בכבוד / ברקמו ומת / בגרשו ונקבר שם / (בקבר) שעשה לו תימו בנוי.⁷⁰ פטריוס נקבר בגרש, אך נראה שקבר זה לא סיפק את קרוביו והם דאגו לשמר את זכרו גם בעירו פטרה, ששמרה על שמה השמי-הנבטי רקם.

השימוש בשם רקם חרג מתחומי העיר והגיע עד סין. בשורה של כתבים סיניים עתיקים מוזכרת ארץ תצין (Ta-ts'in) כמרכז חשוב לסחר של סין.⁷¹ בחלק מהמקורות נכתב כי תצין נקראת גם ליקן

(Li-kan).⁷² מבדיקת הנתונים הגאוגרפיים של ארץ תצין הגיע פרידריך הירט למסקנה כי הכוונה לממלכת הנבטים,⁷³ וכי Li-kan הוא התעתיק הפונטי הסיני לרקם, היא פטרה.⁷⁴ ליקן – היא רקם – מופיעה בכתבים סיניים החל משנת 91 לפה"ס ועד המאה השישית לספירה.⁷⁵

גם באימפריה הביזנטית היה מקובל השם רקם כשמה של פטרה, כפי שמתברר מהעתק של מכתב המיוחס לקירילוס בישוף ירושלים.⁷⁶ המכתב, שנשלח לכנסיות שונות, מתאר את רעידת האדמה שהביאה להפסקת הנחת היסודות לבניין המקדש בשנת 363 לספירה.⁷⁷ בסיום המכתב מופיעה רשימת ערים ובה מפורטת

מידת הנזק שנגרמה לכל עיר ברעש.⁷⁸ אחת הערים ברשימה היא רקם, ונראה כי הכוונה לפטרה.⁷⁹ במקביל לשמה היווני-הרומי של בירת הנבטים, פטרה, נמשך השימוש גם בשמה השמי-הנבטי רקם, כמקובל בהרבה ערים אחרות.⁸⁰ התפוצה של השם רקם במרחב ובזמן וחשיבותה האזורית של העיר מורות כי סתם רקם היא בהכרח פטרה.⁸¹

ליקם, היא רקם, בכתובת סינית

- 70 התרגום לעברית לפי: J. Starcky, 'Nouvelle épitaphe nabatéenne', *RB*, 72 (1965), pp. 95–97. כתובת נוספת מזכירה אדם ששמו רקם, ראה: P.A. Jaussen & P.R. Savignac, 'Nouvelles inscriptions nabatéennes de Petra', *RB*, 11 (1902), p. 588.
- 71 F. Hirth, *China and the Roman Orient*, Leipzig & München 1885, pp. 35–96.
- 72 לפעמים וריאנטים של Li-kan כדוגמת Li-kien, Li-kin, Li-ken, Li-chien, ראה: שם, עמ' 40, תעודה E, טור 1; עמ' 44, F, 1; עמ' 48, I, 1; עמ' 68, P, 5; עמ' 77, Q, 1; עמ' 92, R, 1.
- 73 שם, עמ' 157–173; המסקנות בעמ' 173–172. לאחר זמן הפך השם תצין למייצג את כל הפרובינציות המזרחיות של האימפריה הרומית. ראה: שם, עמ' vi.
- 74 בסינית אין עיצור המקביל ל-R, ולכן מבוצע חילוף עיצורים. ראה: שם, עמ' 170 והערה 1.
- 75 בנוסף לכתבים המוזכרים לעיל, הערה 72, ראה: שם, עמ' 35, תעודה A, טור 5; עמ' 36, B, 5. התעודה הקדומה ביותר המזכירה את ליקן היא Shih-chi (תעודה A), שנכתבה בשנת 91 לפה"ס אך מתייחסת לאירועים שזמנם קדום יותר. התעודה המאוחרת ביותר היא Wei-shu (תעודה I) המקיפה את השנים 386–556 לספירה.
- 76 ראה: S.P. Brock, 'A Letter Attributed to Cyril of Jerusalem on the Rebuilding of the Temple', *BSOAS*, 40 (1977), pp. 267–283. על זמנו של המכתב ומקוריותו ראה: שם, עמ' 268, 283.
- 77 רעידת האדמה אירעה בשעה השלישית ביום שני י"ט באייר (ל"ג בעומר), הוא ה-19 במאי. ראה: שם, עמ' 268.
- 78 רשימת הערים: שם, עמ' 276.
- 79 P.C. Hammond, 'New Evidence for the 4th-Century A.D. Destruction of Petra', *BASOR*, 238 (1980), pp. 65–67.
- 80 פילרופיה-עמון, סקיתופוליס-בית-שאן, אלבתרופוליס-בית-גוברין, פתולמאס-עכו ועוד.
- 81 נגב הסתפק בכתובת פטריוס בכדי לבסס את הזיהוי. המונד וכן גודבלט הוסיפו לכך גם את קירילוס והתעודות הסיניות. ראה: א' נגב, 'פטרה', אחא"ה, ד, עמ' 1316; המונד (לעיל, הערה 79); גודבלט (לעיל, הערה 55), עמ' 22–21 והערה 22.

רקם גיאה

ממזרח לפטרה, מעבר לנזיק שהוביל אל העיר נמצא הכפר ואדי מוסה. גרעינו הקדום של הכפר נקרא אלג'י. קרבת השם אלג'י לגיאה וסמיכות המקום לפטרה היא רקם, הביאו את רוב החוקרים לזהות את רקם גיאה שבברייטא⁸² עם פטרה.⁸³

רקם שבמשנה היא מחוץ לתחומי ארץ-ישראל, ואילו רקם גיאה שבברייטא, כמוה כרקם טרכון, היא מהאתרים שהחזיקו בהם עולי בבל, ולכן מנקודת ראותה של ההלכה היא נחשבת בתוך תחום ארץ-ישראל. מדובר אפוא בשני יישובים שונים.⁸⁴

זו גם התמונה המצטיירת מתרגומי המקרא, המתרגמים באופן קבוע כל קדש - רקם, וכל קדש ברנע - רקם גיאה.⁸⁵ רקם ורקם גיאה אינם תרגום מילולי של קדש וקדש ברנע, אלא החלפת השם המקראי בשם עדכני לתקופת התרגום. העובדה כי המתרגמים מביאים בעדכונם שני שמות מורה אף היא כי מדובר בשני יישובים שונים. הדבר בולט במיוחד בקטע תרגום אשר נמצא בוויטיק.⁸⁶ בקטע זה בחר המתרגם לתרגם את מדבר צין, בתיאור גבולות הארץ (במדבר לד, ג) - מדברא די רקם.⁸⁷ בהמשך תיאור הגבול מתורגמת קדש ברנע (שם, פסוק ד) - רקם דגיעה. הופעת שני השמות בשני אתרים שונים בתיאור הגבול מעידה ללא צל של ספק כי המתרגם ראה בהם שמות של שני יישובים שונים.⁸⁸

את קדש ברנע מקובל לזהות בתל קודיראת שבאזור קוסימה בסיני. והנה תוצאות החפירה במקום

82 בחלק מנוסחאות הברייטא נכתב 'רקם דגואה' או 'רקם גיעה' אך רוב הנוסחאות הן 'רקם גיאה'. לטבלה משווה של הנוסחאות ראה לעיל, הערה 24.

83 ש' קליין (עורך), ספר הישוב, א, חלק ראשון, 'ירושלים תרצ"ט, עמ' 161; הנ"ל (לעיל, הערה 15), עמ' 140; מזור (לעיל, הערה 54), עמ' 132; י' ברסלבסקי, הידעת את הארץ, ד: אל אילת ואל ים סוף, [חמ"ד] תשס"ז, עמ' 247; זוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 239; פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 48; בריאלין (לעיל, הערה 4), עמ' 104; גודבלט (לעיל, הערה 55), עמ' 35.

84 למסקנה זוהי הגיעו מקצת מהראשונים. ראה: חידושי הרשב"א: מסכת גטין, מהדורת י' סקלר, ירושלים תשמ"ו, עמ' ג; 'חדושי רבנו קרשקש, המיוחסים לריטב"א ונדפסו על שמו', חידושי הריטב"א: מסכת גטין, א, מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים תש"ם, עמ' ד-ה; מ' המאירי, בית הבחירה על מסכת גטין, מהדורת ק' שליונגר, ירושלים תשכ"ד, עמ' 7-8; חדושי הר"ן על מסכת גטין, ירושלים תשס"ז, עמ' ג.

85 כך תרגום אונקלוס, וראה: קדש - במדבר יג, כו; כ, א, יד-טז, כב; כו, יד; לג, לו-לז; דברים א, מו. קדש ברנע - במדבר לב, ח; לד, ד; דברים א, ב, יט; ב, יד; ט, כג. א' שפרבר, תרגום אונקלוס לתורה (כתבי הקודש בארמית, א), ליידין 1959, עמ' 243, 256, 257, 258, 271, 280, 283, 284, 289, 290, 291, 292, 308. תרגום יונתן מתרגם את קדש - רקם, למעט במדבר כו, יד, ששם מתורגם - ריקם, ואת קדש ברנע - רקם גיעה, ולפעמים - ריקם גיעה. אך יש כתבי-יד של התרגום שבהם במדבר לב, ח ודברים א, ב מתורגמים רקם גיאה. ראה: רידר (לעיל, הערה 41), עמ' 211, 222, 223, 227, 245, 248, 249, 253, 254, 255, 256, 269. תרגום ירושלמי, כתבי-יד ניאופיטי, מתרגם באופן אחיד כל קדש - רקם, וכל קדש ברנע - רקם דגיעה. ראה: A. Díez-Macho, *Neophyti I*, IV: *Numeros*, Madrid 1974, pp. 123, 181, 185, 187, 261, 297, 309, 315; *ibid*, *Neophyti I*, V: *Deutronomio*, Madrid 1978, pp. 7, 11, 19, 23, 97.

86 MS Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Ebr. 440, fols. 198-227. ראה: קליין (לעיל, הערה 38), עמ' 126 ואילך.

87 שם דף 208.

88 הנחת יסוד במחקר המודרני היא כי קדש זה לקדש ברנע. יקצר המצע במאמר זה להיכנס לסוגיה זו. נזכיר רק כי מעולם לא נערך בירור ממצה ומקיף של כל הבעיות הקשורות באיחוד שני השמות לאתר אחד. לכשייערך דיון כזה, יהיה בנתונים שהבאנו בזה להפרדת רקם מרקם גיאה כדי לאשש את הפרדת קדש מקדש ברנע.

מצביעות על התאמתו גם לרקם גיא⁸⁹. השכבה העליונה באתר היא יישוב פרוות מתקופת שיבת ציון. וטביעת חותם 'יהד' השייכת לשכבה זו⁹⁰ מורה כי המקום אכן 'הוחזק' על ידי שבי ציון⁹¹. בראשית המאה החמישית לספירה סייר בארץ-ישראל הנזיר בר צומא⁹² מירושלים הוא יצא לסיני ומשם לרבת מואב. בדרכו מהר סיני לרבת מואב הוא התעכב ברקם דגאיה, ובזמן שהותו במקום ערך ביקור נוסף בהר סיני⁹³. ביקור נוסף זה בסיני מקשה על זיהוי רקם גיאיה בפטרה⁹⁴ ומחזק את הזיהוי שלה עם תל קודיראת⁹⁵. עוד מאששת את הזיהוי הזה העובדה כי בר צומא הגיע לרבת מואב מ'ארץ הדרום'⁹⁶ כמו כן עולה ממסע בר צומא כי גם לאחר נטישת היישוב שעל התל נותר בסמוך למעיינות יישוב אשר שמר על השם רקם גיאיה לפחות עד המאה החמישית לספירה⁹⁷. שריד לשם זה נותר עד ימינו בשמו של ואדי גאעין, המתחבר לוואדי בירעין ליד עין קדיס⁹⁸.

הן המקורות המצביעים על כך כי רקם ורקם גיאיה הם שני יישובים שונים והן ההתאמה של רקם גיאיה לממצא הארכאולוגי ולמקורות הקשורים לסיני מורים כי אין לזהות את רקם גיאיה בפטרה או בכפר אלג'י שלידה⁹⁹.

לסיכום, במקורותינו מוזכרים שלושה יישובים ששמן רקם. סתם רקם שבמשנה היא פטרה, הנמצאת מחוץ לתחום ארץ-ישראל; רקם טרכון מקומה בדרום הבשן; ורקם גיאיה היא קדש ברנע, המזוהה בתל קודיראת שבסיני. רקם טרכון ורקם גיאיה מציינות את גבול הארץ ונמצאות לפנים מהגבול לפי הברייתא דתחומין.

89 החפירות ראה: מ' דותן, 'מצודת קדש-ברנע', אילת: הכינוס הארצי השמונה-עשר ליריעת הארץ, ירושלים תשכ"ג, עמ' 100-117; ר' כהן, 'החפירות בקדש ברנע בשנים 1976-1982', קדמוניות, סא (תשמ"ג), עמ' 2-14. ביקורת על מסקנות החופרים ראה: ד' אוסישקין, 'המצודה המלבנית בקדש-ברנע - הערות למסקנות החפירה של ר' כהן', ארץ-ישראל, כד (ספר אברהם מלמס) (תשנ"ד), עמ' 1-6. הביקורת מתייחסת רק לשלבי הבנייה של המצודה ואינה נוגעת ליישוב הפרוות.

90 על הטביעה ראה: כהן (לעיל, הערה 89), עמ' 12-13.

91 זו מסקנת החופר. על כך הוא מוסיף כי האחיזה היהודית באזור שמדרום לבאר-שבע היתה כנראה נרחבת מכפי שהיה מקובל לחשוב. ראה: ר' כהן, 'קדש ברנע', ג' גבירצמן ואחרים (עורכים), סיני, ב, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 663-655, ובעיקר עמ' 663.

92 F. Nau, 'Résumé de monographies syriaques', ROC, 8 (1913), pp. 379-389. על זמנו של החיבור ראה: E. Honigman, *Le couvent de Baršumā et le patriarcat jacobite d'Antioche et de Syrie*, Louvain 1954, p. 15.

93 נאו (לעיל, הערה 92), עמ' 382-383.

94 גודבלט, המזהה את רקם גיאיה בפטרה, רואה במסלול ביקורו של בר צומא הוכחה לזיהוי זה: גודבלט (לעיל, הערה 55), עמ' 22. אך אם מסע בר צומא כולל שני ביקורים בהר סיני, רואה בכך גודבלט הוכחה לכך כי רקם דגאיה של בר צומא אינה רקם גיאיה של הברייתא, ראה: שם, עמ' 22, הערה 22.

95 נאו מזהה את רקם דגאיה עם קדש ברנע. ראה: נאו (לעיל, הערה 92), עמ' 383, הערה 1.

96 שם, עמ' 383.

97 על שרידי סכר, אמת מים וברכת אגירה המאוחרים לשרידים שעל התל ראה: C.S. Jarvis, *Desert and Delta*, London 1938, p. 244. על שרידים ביוניים נוספים בנווה המדבר ובסביבתו ראה: מ' היימן, 'סקר באיזור קדש ברנע', חדשות ארכיאולוגיות, פד (תשמ"ד), עמ' 64-66.

98 הראשון שהצביע על הזיהוי הוא יהוסף שווארץ, ראה: י' שווארץ, ספר תבואת הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' כו, קי; בעקבותיו קיבל את הזיהוי פרס, ראה: י' פרס, 'רקם גיאיה', ארץ-ישראל: אנציקלופדיה טופוגרפית היסטורית (לעיל, הערה 57), עמ' 816-817.

99 נראה לנו כי הכפר אלג'י שאב את שמו מהקניון המוביל לפטרה. שמו הערבי של הקניון הוא א-סיק, כלומר הנקיק בה"א הידיעה או הגיא, ומכאן אלג'י, כלומר הגיא בה"א הידיעה, ואין לכך כל קשר לגיאיה או לרקם גיאיה.

גבול הדרום מנחל ארנון ועד מעלה עקריבים

נתונים כלליים ומוצא הגבול

עיסוקם של התנאים בגבול הדרום התרכז בחלקו המזרחי של הגבול, באזור שגבל ביישוב היהודי שבעבר הירדן. לגבי מהלכו של הגבול בארץ-ישראל המערבית אנו יכולים לדלות מדבריהם פרטים מועטים: א. מהברייתא דתחומין למדנו כי רקם גיאה היא קדש ברנע, המזוהה בתל קודיראת שבסיני, והיא אתר גבול הנמצא בתוך תחומי ארץ-ישראל.

ב. מהמשנה בגטין למדנו כי רקם היא פטרה, נמצאת ממזרח לגבול, ובמילים אחרות, גבול הארץ לפי התנאים עבר ממערב לפטרה.

ג. 'אוכלין בתמרים עד שיכלה האחרון שבצו'ר'¹⁰⁰ – הלכה זו, שבידני ביעור פרות שביעית, ממקמת את צו'ר, אשר לשפת ים המלח, בתוך ארץ-ישראל.¹⁰¹

נתונים אלו הם מועטים מכדי שיאפשרו שרטוט קו גבול מפורט. אך הם מהווים בסיס השוואה למהלך הגבול במקרא: 'והיה לכם פאת נגב ממדבר צן על ידי אדום והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח קדמה. ונסב לכם הגבול מנגב למעלה עקריבים ועבר צנה והיו תוצאתיו מנגב לקדש ברנע' (במדבר לד, ג-ד; ובמקביל לכך יהושע טו, א-ג). מהלך הגבול מתחיל 'מקצה ים המלח קדמה' (פסוק ג). הפסוק המקביל ביהושע מוסיף מידע חשוב: לא סתם מחלקו המזרחי של ים המלח, אלא 'מקצה ים המלח מן הלשן הפנה נגבה' (יהושע טו, ב). הלשון הפונה נגבה אינה חצי האי הנקרא כך היום והפונה מערבה, אלא לשון הים – המפרץ שממזרח לכף קוסטיגן, וזה אכן פונה נגבה.¹⁰² לפיכך גבול הדרום אשר ירד בארנון עד שפת ים המלח, פנה דרומה לאורך חופו המזרחי של הים, בקו המגע בין ההר ובין המפרץ שממזרח לכף קוסטיגן.¹⁰³

מכאן ואילך תלוי שרטוט קו הגבול בזיהוי של מדבר צין ומעלה עקריבים.

מדבר צין ומעלה עקריבים

מקובל במחקר כי גבול הדרום בפסוקים דלעיל זוהה לגבול הפרובינציה כנען תחת שלטון רעמסס השני.¹⁰⁴ הצגה סכמטית¹⁰⁵ של תחומי הפרובינציה מופיעה בשלושה תיאורים נוספים: א. ארץ כנען שנשלחו המרגלים לתור משתרעת 'ממדבר צן עד רחב לבא חמת' (במדבר יג, כא).

100 תוספתא, שביעית ז, יב (מהדורת ליברמן, עמ' 198); בבלי, פסחים נג ע"א.

101 וכך גם מסתבר מהסיפור ביבמות, ראה: משנה, יבמות טז, ז.

102 והשווה: יהושע טו, ה; יח, יט; ישעיה יא, טו. בכל המקורות המינוח לשון מתייחס לים.

103 הן אהרונ' והן קלאי דנו בגבול ארץ-ישראל המערבית בנפרד מהדיון בגבול ארץ-ישראל המזרחית. אהרונ' התעלם לחלוטין מהתיאור בספר יהושע. קלאי קבע שבידינו שני תיאורים סותרים והעדיף את התיאור בספר במדבר. תוצאת הדיון של שניהם היא נתק בין קו הגבול של ראובן לקו הגבול של יהודה. ראה: "אהרונ', ארץ-ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ז², עמ' 53-55; ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 100.

104 אהרונ' (לעיל, הערה 103), ארץ-ישראל, עמ' 53, 150; ב' מור, 'לבוא חמת וגבולה הצפוני של ארץ כנען', הנ"ל (לעיל, הערה 54), עמ' 167-181, ובעיקר סוף עמ' 168.

105 על דגמים טריטוריאליים בתיאורי הגבול ראה: מור (שם), עמ' 170; ז' קלאי 'גבולות ארץ כנען וארץ-ישראל במקרא', ארץ-ישראל, יב [ספר נלסון גליק] (תשל"ה), עמ' 29-31.

ב. ארץ כנען שכבש יהושע משתרעת 'מבעל גד בבקעת הלבנון ועד ההר החלק העלה שעירה' (יהושע יב, ז). בנוסף לזה תחום הארץ הנשארת הוא 'מבעל גד תחת הר חרמון עד לבוא חמת' (שם יג, ה). מכאן שהארץ כולה משתרעת מההר החלק העולה שעירה ועד לבוא חמת.
ג. כסיכום ליריבות בין האמורי לשבט דן ולשבטי בית יוסף נאמר כי תחום האמורי הוא: 'ממעלה עקריים מהסלע ומעלה' (שופטים א, לו).¹⁰⁶

פירוט תוואי הגבול בספר במדבר נפתח בתיאור כללי של אזור הגבול – 'ממדבר צין', ולאחר מכן ישנה ירידה לפרטי התוואי שממנה משתמע כי הנקודה שבה פונה סובב הגבול היא במדבר צין, מדרום למעלה עקריים (במדבר לד, ד). מעלה זה מוזכר כנקודת הגבול הדרומית גם בתיאור גבול האמורי.¹⁰⁷

אלו הם שני האזכורים היחידים של מעלה עקריים במקרא. בספרות הבתרא-מקראית מוזכר המעלה רק פעם אחת נוספת, בילקוט שמעוני. המדרש הולך בעקבות ספר היובלים ומתאר קרב בין בני יעקב לבני עשו שהתנהל בהר חבון.¹⁰⁸ ילקוט שמעוני מרחיב את תיאור המדרש המסיים את הקרב: 'ורדפו בני יעקב אחריהם עד ארודין העיר [=אדוריים], והניחו לאביהם עשו מת מוטל בארודין והם ברחו להר שעיר למעלה עקריים'.¹⁰⁹ מקובל לראות את הקרב כתיאור אגדתי של מציאות היסטורית: השתלטות ממלכת החשמונאים על אדום.¹¹⁰ אולם תיאור אגדתי זה יצוק לתוך מציאות גאוגרפית אמיתית, מציאות שבה קשורים זה בזה הר שעיר ומעלה עקריים. החיבור של מעלה עקריים להר שעיר מזכיר את 'ההר החלק העולה שעירה' שבתיאור כיבוש יהושע. מהדגמים הטריטוריאליים של ארץ כנען נמצאנו למדים כי מדבר צין הוא 'ההר החלק העולה שעירה',¹¹¹ וכי הנקודה הדרומית-מזרחית של הארץ היא סלע כלשהו הנמצא במדבר זה מדרום למעלה עקריים.

האזכורים המקראיים של מדבר צין קושרים אותו לגבול אדום.¹¹² אדום הקדומה השתרעה רק על הרמה הגבוהה והפורייה של דרום עבר הירדן.¹¹³ מאחר שהתיאור המפורט של גבול הדרום (במדבר

106 על ארץ-ישראל כארץ האמורי ראה: י' אהרונ, 'ההיאחזות וההתנחלות', ב' מזר (עורך), האבות והשופטים, (ההיסטוריה של עם ישראל, ב), ירושלים ורמת-גן תשכ"ז, עמ' 200-217, ובעיקר עמ' 201; דרייור (לעיל, הערה 34), עמ' 10-12.

107 גם אברמסקי וקלאי הבינו את הפסוק כמייצג את הנקודה הדרומית בדגם טריטוריאלי של הארץ. ראה: ש' אברמסקי, 'הקנינים', ארץ-ישראל, ג [ספר משה דוד קאסוטו] (תשי"ד), עמ' 120, הערה 60; קלאי (לעיל, הערה 105), עמ' 29.

108 ספר היובלים לו, א-ל, יד (מהדורת צ'רלסוורת, עמ' 125-128). לדעת ספראי 'הן המדרש והן ספר היובלים שואבים מטקסט קדום נוסף'. ראה: ז' ספראי, 'מדרש ויסעו – מלחמת בני יעקב בדרום השומרון', סיני, ק (תשמ"ז), עמ' תריג-תרכו, ובעיקר עמ' תריד.

109 ילקוט שמעוני, בראשית רמז קלג (ירושלים תשכ"ח [שאלוניקי רפ"א-רפ"ז], דף נג ע"ב).
110 ש' קליין, ארץ יהודה: מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 75-76; S. Klein, 'Palästinesisches im Jubiläenbuch', ZDPV, 57 (1934), pp. 7-27.

111 כבר רש"י בפירושו ליהושע יב ז, ראה את ההר החלק כמקביל למדבר צין. כך גם מזר וקלאי. ראה: מזר (לעיל, הערה 104), עמ' 173; קלאי (לעיל, הערה 105), עמ' 29-31.

112 במדבר כ, א-טז; לג, לו; לד, ג; יהושע טו, א. וכן ראה האזכורים הגאוגרפיים של הר ההר (במדבר כ, כג; לג, לו). הר ההר הוא עדות למקומו של מדבר צין, שכן הוא נזכר כתחנה הראשונה אחרי המדבר (שם כ, כב; לג לו).

113 כבר אוסביוס זיהה את ארץ אדום (Ιδουμαία) עם מחוז גבליני (Γεβλινη), המוכר בדרום ארץ-ישראל המזרחית. ראה: אוסביוס, אונומסטיקון, 'אדומיאה', (מהדורת קלוסטרמן, עמ' 102, שורה 23). ג' גליק זיהה את אדום ברימת

לד, ג-ד) ממקם את מדבר צין הן בסמוך לים המלח והן בסמוך לגבול אדום, יש לזהותו במדרונות המערביים המדבריים של דרום ממלכת ירדן.¹¹⁴ לאזור זה בדיוק מכון קטע התרגום הארמי שבוטיקן המחליף את מדבר צין במדברא די רקם, ובלשוננו היום – המדבר של פטרה.¹¹⁵ ילקוט שמעוני קושר את מעלה עקריבים, ולכן גם את מדבר צין, להר שעיר. הר שעיר הוא אזור א- שרא שמדרום לשוכך שבירדן, אזור שעד מלחמת העולם הראשונה היה מכוסה בחורש טבעי וזה נתן לו את שמו.¹¹⁶ מדרונותיו המערביים, המדבריים, של הר שעיר שייכים למדבר צין. נראה לנו כי ספר יהושע בצינו את גבול הארץ מ'ההר החלק העולה שעירה' משתמש במשחק מילים המדגיש את מדבריותו של מדרון ההר לצומת היער שכיסה בזמנו את ראש הר שעיר.¹¹⁷ אחת מהוראותיו של השם צין היא: חות, קין.¹¹⁸ מאחר שהשם מגדיר את המדבר, מסתבר כי הכוונה לשטח נרחב של סלעים חדים. בהתאם לכך ניתן אולי לדייק ולזהות את מדבר צין עם רכס ההרים המשוננים והמצוקיים המהווה את המדרון המערבי של הרי ירדן, רכס המשתרע ממזרח לערבה בין אילת לצפון ים המלח.¹¹⁹ אזור זה מתאפיין בסלעי יסוד ואבן חול מתקופת הפריקמבריון והפלאוזואיקון

אדום הגבוהה, הפוריה למדי והעשירה במים'. ראה: גליק (לעיל, הערה 18), עמ' 130. במחקר אחר הוא טוען כי אין הוכחות ארכאולוגיות להתיישבות אדומית ממערב לערבה לפני גלות בבל. ראה: N. Glueck, 'The Boundaries of Edom', *HUCA*, 11 (1936), pp. 141–157, ובעיקר עמ' 153. גם כיום, למרות ההתקדמות במחקר, לא השתנו המסקנות הארכאולוגיות, ראה: J.R. Bartlett, 'The Rise and Fall of the Kingdom of Edom' *PEQ*, 104 (1972), pp. 26–37, ובעיקר עמ' 27. בספרו האחרון מרחיב ברטלט את תחום אדום עד לתוך הערבה, אך כל אתרי הקבע שהוא סוקר הם על רמת עבר הירדן; אין אף לא אתר אחד במדרון המערבי, ובערבה מצוין ברטלט רק אתרי מכרות עונתיים, שאין בהם משום ראיה להתפשטות אדום עד הערבה. ראה: J.H. Bartlett, *Edom and the Edomites* (JSOT, Supp. Series, 77), Sheffield 1989, pp. 70–75 (לעיל, הערה 103), עמ' 26–27; הנ"ל, אטלס כרטא לתקופת המקרא, 'ירושלים תשכ"ד, מפות: 68, 69, 90, 103, ועוד. לעומתם מרחיב ז' משל את גבול אדום לתוך הנגב כבר בימי יציאת מצרים. אך כל ההוכחות הארכאולוגיות שהוא מביא וכן הדיון כולו נוגעים לתקופת המלוכה ורחוקים בזמן מגבולות כנען. ראה: ז' משל, 'יישובי הנגב בתקופת הברזל כביטוי למאבק בין אדום וישראל', 'אבירים ואחרים (עורכים), אילת והערבה, ירושלים 1995, עמ' 174–175. גם החפירות האחרונות בעין חצבה הראו כי תחילת החדירה האדומית לנגב לא קדמה לסוף המאה השביעית לפה"ס. ראה: ר' כהן ו' ישראל, 'החפירות בעין חצבה/תמר המקראית והרומית', קדמוניות, כט (תשנ"ז), עמ' 83–85; 'בית אריה, 'אדומים ביהודה בסוף ימי הבית הראשון', מכמנים, 12 (1998), עמ' 18–22.

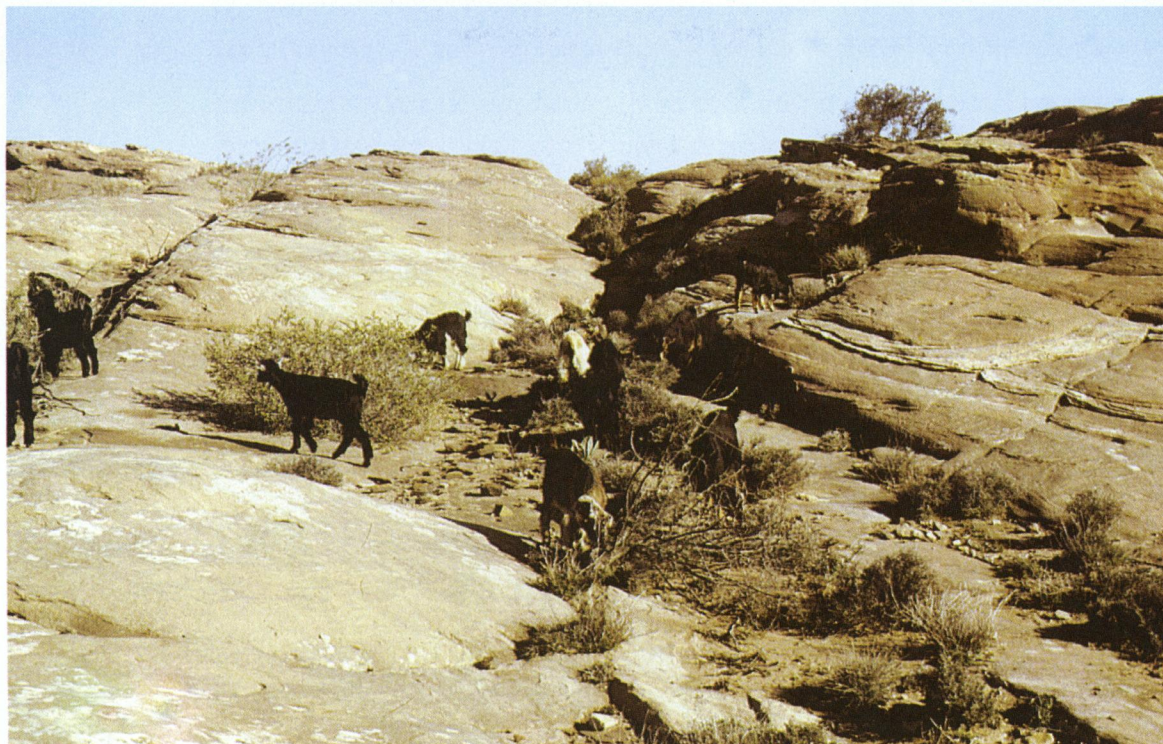
114 ז' קלאי (לעיל, הערה 103), עמ' 101.

115 ראה: קליין (לעיל, הערה 83).

116 אוסביוס, אונומסטיקון, 'שעיר' Σηπει (מהדורת קלוסטרמן, עמ' 150, שורה 23); אהרונ' (לעיל, הערה 103), עמ' 185–190; 26; W.F. Albright, 'Review of F.M. Abel, *Géographie de la Palestine*', *JPOS*, 15 (1935), pp. 185–190; 26; *ibid.*, *The Vocalization of Egyptian Syllabic Orthography*, New Haven 1934, p. 38, no. 12; 188–187 עמ' 117 חלק הוא היפוכו של שעיר, השווה: 'הן עשו אחי איש שער ואנכי איש חלק' (בראשית כו, יא). 'החלק' הוא שם תואר ולא שם עצם, ואם כן הפסוק מתאר את ההר אך אינו מצוין את שמו, כפי שזיהה בטעות מוסיל. ראה: A. Musil, *Arabia Petraea*, II, Wien 1907, pp. 170, 197. זיהוי זה הטעה חוקרים שונים למקם את הר שעיר בסמיכות להר חלק שבנגב. ראה: J. Gray, *Joshua, Judges and Ruth* (The Century Bible), London & Edinburgh 1967, p. 121; J.B. Bartlett, 'The Land of Seir and the Brotherhood of Edom', *The Journal of Theological Studies*, 20 (1960), pp. 1–20, ובעיקר עמ' 6.

118 א' בן-יהודה, 'צין', מלון הלשון העברית, יא, עמ' 5540.

119 מדרונות תלולים אלה מהווים חומת מגן להרי אדום. בהקשר זה ראוי לציין כי ח' בר-דרומא ראה כנגזרות מהשם צין את 'צנה' (שמואל א יז, ז) וכן את 'צנור' (שמואל ב ה, ח), שניהם כלי הגנה. ראה: ח' בר-דרומא, וזה גבול הארץ, ירושלים תשי"ח, עמ' 141–142.

עדרים במדבר צין

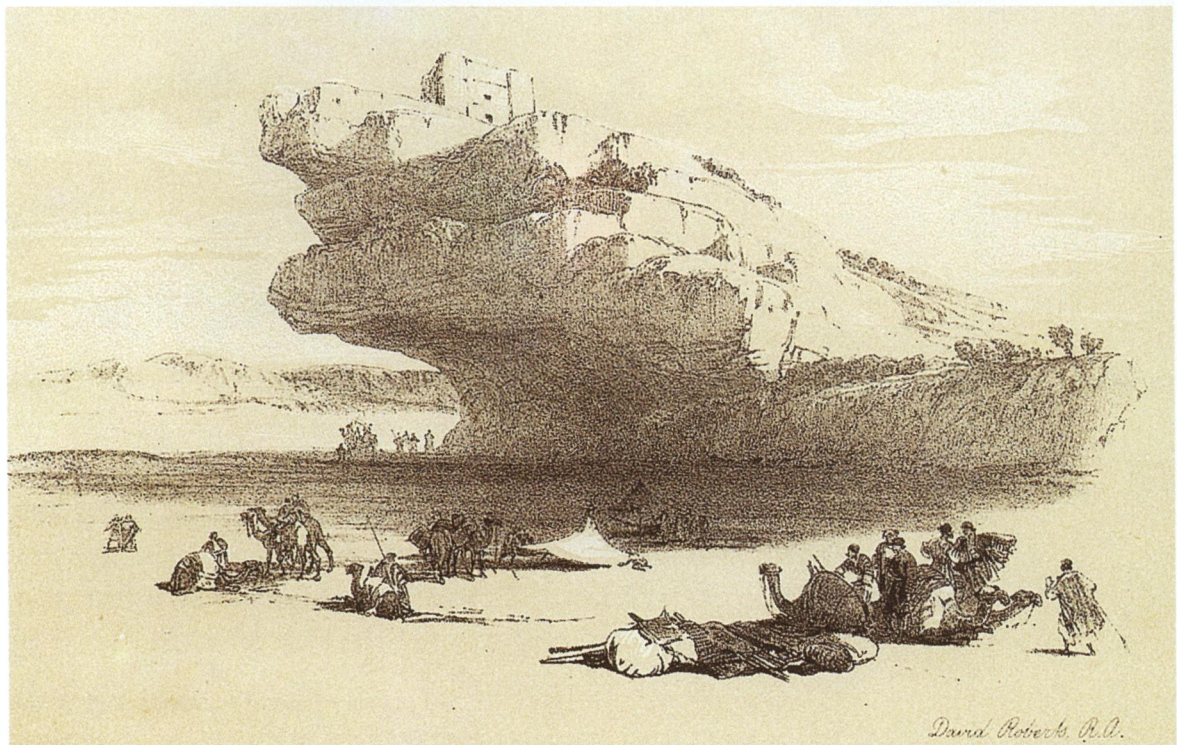
התחתון.¹²⁰ סלעים אלה שונים בצבעיהם ובצורת הבליה שלהם משאר סלעי ארץ-ישראל ויוצרים נוף שונה ונבדל מסביבתו. ההופעה המרשימה ביותר של מחשוף גאולוגי זה היא בוואדי דנא, וכבר העיר בנימין מזר כי דנא נכתב בערבית 'דנא' (ד=ח), וייתכן כי מקור השם הוא צין.¹²¹ לאחר שהגדרנו את מדבר צין ניתן להתקדם צעד נוסף ולנסות לזהות את מעלה עקריים. עקריים אינם מיוחדים למעלה זה בלבד והם שורצים בכל המדבר (דברים ח, טו), לכן אין להבין את השם כמכוון לרמש זה, אלא לאופיו המפותל של המעלה.¹²² בספרות המחקר מוכרות ארבע דרכים החוצות את מדבר צין ממערב למזרח ומקשרות בין הערבה לאדום,¹²³ ואלו הן מצפון לדרום:

ואדי פידן/פינן/דנא דרך היורדת מאזור דנא.
נקב נמלה מעלה היורד מסיק אלבארד, רובע המסחר הצפוני של פטרה, לצפון-מערב.

- 120 ישראל, מפה גאולוגית, 1:250,000, גיליון דרום.
121 מזר עצמו לא פרסם את הדברים אך הם מצוטטים מפיו על ידי אחרים וראה: קלאי (לעיל, הערה 103), עמ' 101; מ' הראל, 'גיא המלה בארץ הככר וגבולות הנגב', 'בן-שם, חמ"י גבריהו וב"צ לוריא (עורכים), ספר ברסלבי, ירושלים תש"ל, עמ' 346.
122 על החילופים עקוב-עקרב ראה: ברסלבי (לעיל, הערה 83), עמ' 40-41; G.A. Smith, *Historical Geography of the Holy Land*, London 1931²⁵, p. 581.
123 ברסלס מתאר רק שלוש דרכים, ראה: ברסלס (לעיל, הערה 113), עמ' 35. הדרך הרביעית – מעלה סנייסל – אותרה רק לאחרונה, ראה: 'רומן, 'המעלה הגדול לפטרה', ארץ וטבע, 44 (1996), עמ' 35-38.

נקב סנייסל
נקב ארבעי
מעלה היורד מסיק אלבארד אל ביר-מזכור.
מעלה היורד מוואדי סברה, רובע המסחר הדרומי של פטרה, לדרום-מערב.

נקב ארבעי הוא המפותל שבין המעלות, והשם מעלה עקרבים מתאים לו ביותר. מתיאורי הגבול הדרומי נמצאנו למדים כי הגבול מגיע עד מדרום למעלה עקרבים, או ליתר דיוק, עד הסלע שמדרום למעלה עקרבים.¹²⁴ האם ניתן לזהות סלע זה? בשנת 1839 ביקר בארץ-ישראל הצייר דייוויד רוברטס. מסלול הסיור שלו עבר מעקבה דרך הערבה ונקב ארבעי ועד פטרה.¹²⁵ את הלילה שלפני הטיפוס להרי אדום בילו רוברטס וחבורתו במאהל החוסה בצלו של סלע מרשים בגודלו.¹²⁶ סלע זה, המכונה סלע רוברטס, הוא לדעתנו פינתו הדרומית-מזרחית של גבול ארץ-ישראל המקראית.¹²⁷

124 מזר הציע לזהות את הסלע שבתיאור הגבול עם אסלע, ואת מעלה עקרבים באום אלעקארב שבמואב, בדרום מזרח הלשון. ראה: הראל (לעיל, הערה 121). אין לקבל הצעה זו, שכן היא מוציאה את הסלע ואת מעלה עקרבים מתחומי הר שער.

125 ראה: D. Roberts, *The Holy Land, Vercelli & Bnei Brak* 1994. תיאור מילולי של המסלול מובא שם, עמ' 66, ומפה בעמ' 12.

126 שם, עמ' 66-67.

127 בסוף חודש פברואר 1998 זכיתי להשתתף במשלחת חקר בדרום ירדן. המשלחת יצאה בחסות 'משלחות מדבר בדרכי שלום', 'רוכבי הגמלים' והמגזין 'מסע אחר'. מנהלי המשלחת היו אבנר גורן וספי הנגבי. מטרת המשלחת היתה

סלע רוברטס, ציור של דייוויד רוברטס

זכריה קלאי העלה שתי אפשרויות לשרטוט קו הגבול: האחת היא במורד ההר, בקו המגע בין הרי אדום לערבה, אלא שאפשרות זו משאירה את מדבר צין כשטח הפקר בין ישראל לאדום.¹²⁸ האפשרות האחרת היא קו העובר ממזרח למדבר צין, בגבול בין המדבר לארץ הנושבת.¹²⁹ לפי קו זה כלול מדבר צין בתחום ארץ-ישראל והגבול משיק לגבול אדום.

נראה לנו כי מאחר שהגבול ירד בנחל ארנון עד ים המלח, המשיך את מהלכו בקו המגע בין הים להר והגיע עד ה'סלע' אשר גם הוא למרגלות ההרים, יש לשרטטו לפי האפשרות הראשונה שהציע קלאי.¹³⁰

קו זה תואם גם את גבול הארץ בספרות התנאים, שכן הוא עובר מזרחה לצוער ומערבה לפטרה, היא רקם.

לזהות ולמפות את דרכי הגמלים שיכלו לשרת את שיירות מסחר המור והלבונה. עיקר עבודת המשלחת הושקעה בבדיקת המעלות המחברים את פטרה עם הערבה. במסגרת עבודת המשלחת זוהה סלע רוברטס בנ"צ 72633537 רשת UTM 1:50,000 גיליון 7060-1, פארן. תודתי נתונה למנהלי המשלחת שהתירו לי לפרסם נתון זה.

128 קלאי (לעיל, הערה 103), עמ' 101. על מדבר כשטח הפקר בין ארצות ראה: ג' נאמן, 'מקומו של חצי-האי סיני בתפיסת הגבולות המצרית והמקראית', גבירצמן ואחרים (לעיל, הערה 91), עמ' 709-713.

129 הוא גבול ממלכת אדום לפי קלאי (לעיל, הערה 103), עמ' 101. וראה מה שכתבנו על גבול אדום לעיל, הערה 113.

130 לפיכך יש לפרש את המילים 'על ידי אדום' בתיאור הגבול כמתארות את מדבר צין עצמו ולא את הגבול.

גבול הדרום ממעלה עקרבim לקדש ברנע

הגבול במקרא

לפי התיאור המקראי עבר הגבול ממעלה עקרבim 'צנה'¹³¹ שעדיין אין בידינו כל בסיס לזהותה. הנתון היחיד שניתן לדלות מהכתוב הוא כי אותה 'צנה' נמצאת על קו הגבול בין מעלה עקרבim לקדש ברנע. המסלול הקצר לגבול זה אמור לעבור בנחל נקרות, בתואי 'דרך הבשמים' המאוחרת יותר, אך לאורך תוואי זה אין כל סימנים לפעילות אנושית בתקופת המקרא.¹³² בורות המים, החיוניים לאדם, עדיין לא נחצבו, ו'דרך הבשמים' עדיין לא היתה בשימוש.¹³³ לכן נראה כי נחל נקרות היה מחוץ לתחום האינטרסים של ארץ-ישראל ולא שימש כגבול בתקופת המקרא. קו אחר שניתן להציעו כקו גבול עובר במעלה נחל צין עד עבדת. קו זה חופף לדרך הקדומה שקישרה את הר שעיר לסיני ומצרים ועברה דרך תל קודיראת, היא קדש ברנע.¹³⁴ רמז למיקום הגבול בקו זה ניתן בתיאור גבול הדרום בספר יחזקאל, המזכיר כנקודה על הגבול את תמר (מז; יש; מח, כח). בתקופה הרומית מוכר באזור הדרום יישוב ששמו תמרה ויוחנן אהרוני הציע לזהותו במצד חצבה.¹³⁵ החפירות האחרונות במקום חשפו תחת המצד הרומי מצודה ישראלית ואיששו את זיהוי המקום עם תמרה-תמר.¹³⁶ המצודות הגדולות שנחשפו בתמר ובקדש ברנע¹³⁷ מעידות כי הדרך שקישרה ביניהם אכן שימשה כקו הגבול של ארץ-ישראל המקראית.¹³⁸

בתיאור מילולי של תוואי הגבול מים המלח ועד קדש ברנע על שני הפיתולים שלו יש לתת ארבע נקודות ציון: שתיים למוצא הדרך ולסופה ושתיים לציון שני הפיתולים, פיתול מעלה עקרבim ופיתול עין חצבה.¹³⁹ המקרא אכן נותן בידינו ארבע נקודות: לשון הים שבמזרח ים המלח, הסלע

131 מכיוון שאנו נמצאים כבר בתחומי מדבר צין, לא ניתן לפרש את 'צנה' כקיצור של מדבר צין, כפי שהציע בהסתייגות אהרוני. ראה: אהרוני (לעיל, הערה 103), עמ' 55.

132 ר' כהן, 'המצודות והדרכים בנגב בימי הבית הראשון', אבירם ואחרים (לעיל, הערה 113), עמ' 80-126; ז' משל, 'יישובי הנגב בתקופת הברזל כביטוי למאבק בין אדום, יהודה וישראל על גבולות ודרכים', שם, עמ' 169-180, ובעיקר מפות האתרים בנגב, עמ' 170-172.

133 A. Negev, 'The Date of the Petra-Gaza Road', *PEQ*, 98 (1966), pp. 89-98. ובעיקר עמ' 96-97.
134 תיאור הדרך ממצרים דרך סיני, קדש ברנע, עבדת ונחל צין עד להר שעיר, ראה: 'אהרוני, 'דרכים עתיקות בנגב', פ' סלע וי' קופר (עורכים), סיני: לקט מאמרים, תל-אביב תש"ל, עמ' 11; הנ"ל (לעיל, הערה 103), עמ' 45, מפה 3. הדרך מסומנת במספר 21. בין עבדת לתל קודיראת קיימות מספר דרכים. ראה פירוט: כהן (לעיל, הערה 132) עמ' 121-122. על התוויית קווי גבול לאורך דרכי מדבר ראה: ז' משל, 'גבול ממלכת יהודה בנגב וקשר אפשרי בין קווי-הגבול במדבר והדרכים', ע' זהר (עורך), המדבר: עבר-הווה-עתיד, תל-אביב תשל"ו, עמ' 163-166.

135 'אהרוני, 'תמר והדרכים לאילת', ארץ-ישראל, ה [ספר בנימין מזר] (תשכ"ח), עמ' 129-134.
136 ר' כהן, 'חצבה, מצד', אחא"ח, ב, עמ' 530-531; הנ"ל, 'עין חצבה 1988-1989', ח"א, צו (תשל"א), עמ' 38-39; הנ"ל, 'המצודות בעין חצבה בתקופה הרומית ובימי ממלכת יהודה', אבירם ואחרים (לעיל, הערה 132), עמ' 150-168; כהן וישראל (לעיל, הערה 113), עמ' 78-92.

137 נ' נאמן רואה במצודות שבתמר ובקדש ברנע מצודות אשוריות. ראה: נ' נאמן, 'הערות לחפירות בעין-חצבה', קדמוניות, 113 (תשנ"ו), עמ' 60. תגובה על דעתו של נאמן ראה: כהן וישראל (לעיל, הערה 113).
138 לגבי קטע זה של הגבול הצעתנו זהה לקו הגבול אצל אהרוני וקלאי. ראה: אהרוני (לעיל, הערה 103), עמ' 55 ומפה 4 בעמ' 54; קלאי (לעיל, הערה 103), עמ' 100-101.

139 הדבר נכון בעיקר בהתאם לדעת נות, הטוען כי במקורה כללה הרשימה רק שמות אתרים ללא פעלי קישור. ראה: M. Noth, 'Studien zu den historisch-geographischen Dokumenten des Josuabuches', *ZDPV*, 58 (1935), p. 185

שמדרום למעלה עקרים, 'צנה' וקדש ברנע. עד עתה לא היו בידינו נתונים לזיהוי 'צנה' ולא שם מקראי לפיתול עין חצבה, ולכן יש לשקול את איחוד השניים. דהיינו 'צנה' שבתאור הגבול במקרא היא עין חצבה/תמר.¹⁴⁰ אנו יכולים לתרגם אפוא את מהלך הגבול ללשונו בצורה הבאה: וסבב הגבול את סלע רוברס אשר מדרום למעלה עקרים, והמשיך אל עבר צין היא עין חצבה, שם פגע הגבול בדרך הבין-לאומית משעיר למצרים, והמשיך לאורכה עד קדש ברנע.

הגבול בספרות התנאים

בזמנם של התנאים שימש נחל נקרות ציר המסחר הראשי בין פטרה לנמל עזה,¹⁴¹ ועד שנת 135 לספירה היה ציר זה גם קו הלימס הרומי.¹⁴² כאשר קובעים התנאים כי 'סמוך לעמון ומואב [ול]ארץ מצרים שתי ארצות הן',¹⁴³ האם הם עדיין מכירים את מהלכו של הגבול המקראי, או שמא עומד לנגד עיניהם קו הגבול בימיהם?

בברייתא דתחומין ישנו אתר הנמצא מחוץ לרשימה ויכול לסייע לנו בתשובה. הברייתא משרטטת קו סגור המתחיל ונגמר באשקלון. והנה בנוסח הברייתא מבית הכנסת ברחוב מופיעה אחרי אשקלון בסוף הרשימה 'דרך הגדולה ההולכת למידבר'.¹⁴⁴ ברור שדרך זו הוצאה ממקומה ואנו מציעים להחזירה לרשימה ולמקמה לפני רקם דגיא. תיאורה של הדרך כ'דרך הגדולה' מתאים לדרך הראשית בתקופת התנאים היא ציר נחל נקרות. אלא שציר זה הולך אל עזה ואל הים, ולא אל המדבר כפי שמשמע משמה של הדרך. הדרך שאכן הולכת למדבר היא הדרך שהכרנו כגבול הדרום המקראי מתמר עד קדש ברנע, היא רקם גיא. בימי התנאים היתה זאת דרך משנית, וברור שהתואר גדולה אינו מתאים לה.¹⁴⁵ אף על פי כן נראה כי זאת היא אכן הדרך אשר שימשה כקו גבול בהלכה, אלא שגם כאן השתמשו התנאים בשם ארכאי,¹⁴⁶ המשקף את ימי זוהרה של הדרך בימים שסחר אדום, מואב ואף סוריה עבר בה.¹⁴⁷

בתל קודיראת נפרדים שני תיאורי הגבול. תיאור הגבול במקרא ממשיך מקדש ברנע לכיוון נחל מצרים ואתו לים התיכון (במדבר לד, ד-ה; יהושע טו, ד).¹⁴⁸ לעומת זאת פונה תחום עולי בכל צפונה

140 צין ותמר שניהם סוגי דקל. ראה: משנה, סוכה ג, א; בבלי, בבא בתרא סט ע"ב.

141 ראה: נגב (לעיל, הערה 133).

142 מ' גיחון, 'אתרי הלימס בנגב', ארץ-ישראל, יב [ספר נלסון גליק] (תשל"ה), עמ' 149-166, ובעיקר עמ' 150, ציור 2.

143 ראה לעיל, הערה 12.

144 'למדבר' לפי כתובת רחוב, ולא במדבר כפי שמופיע בחלק מהנוסחאות. לטבלה משווה של נוסחאות ראה לעיל, הערה 24.

145 ראה: א' נגב, ערי הנבטים בנגב (אריאל, 62-63), ירושלים תשמ"ט, עמ' 23.

146 כפי שראינו לגבי עמון ומואב לעיל, ובהזכרת יגר סהדותה בברייתא דתחומין.

147 W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine and the Bible*, Cambridge 1974³, p. 142; גליק (לעיל, הערה 113), ובעיקר עמ' 146. נגב טוען כי עיקר שימוש של ציר נקרות היה משנת 30 לפה"ס ועד 40 לספירה. ראה: נגב (לעיל, הערה 133). אם צדק קליין בתארו את הברייתא דתחומין לימי הורדוס, הרי זמנה של הברייתא משיק לתקופה שבה שימש ציר נחל צין כמסלול העיקרי או כדרך הגדולה ההולכת למדבר סיני. ראה: קליין (לעיל, הערה 15), עמ' 154.

148 בהתאם ל'דגם הסטריטוריאלי' של כנען. ראה: קלאי (לעיל, הערה 105), עמ' 31; נ' נאמן, 'נחלות שבטי ישראל

אל עבר אשקלון. הבדל זה בין קווי הגבול נובע כנראה מהעובדה שבדרום־מערב הארץ לא הצליח שבט יהודה להחזיק בשטח המיועד לו (יהושע יג, ב-ג; שופטים ג, ג, 149 וגבול הכיבוש של עולי מצרים לא כלל בפועל את חוף פלשת. מהברייתא דתחומין וכן מהעובדה שחוף הים מדרום לאשקלון לא נחשב בהלכה לחלק מארץ־ישראל¹⁵⁰ נראה שכך היה גם לגבי תחום עולי בבל.

סיכום ומסקנות

במאמר זה חילקנו את גבול הדרום לשלושה חלקים: הגבול שבארץ־ישראל המזרחית, הקטע שבין ים המלח למעלה עקרבים והקטע המשלים עד עין קודיראת. בבדיקת כל קטע לעצמו התגלתה זהות בין קו הגבול המקראי לבין קו הגבול בספרות התנאים. במסגרת הבדיקה הוכחנו כי יש לזהות את רקם שבספרות התנאים עם פטרה בירת הנבטים, ואת רקם גיא עם קדש ברנע. אנו יכולים לשרטט אפוא בפירוט רב את גבולה הדרומי של ארץ־ישראל במקרא ובהלכה: תחילת מהלכו של הגבול היא בנחל זרד, שאותו הצענו לזהות עם ואדי סעידה. בנחל זה ירד הגבול מערבה אל ואדי אל־מוגיב הוא הארנון ואתו הגיע עד ים המלח. כאן פנה הגבול דרומה בקו המגע בין ההר לים המלח. עם התרחקות ההר מהים נצמד הגבול אל מרגלות ההר, כשהוא כולל בתוך תחום ארץ ישראל את צוער ושדותיה. המדרון המערבי, המדברי, של הרי דרום־ירדן הוא לדעתנו מדבר צין. לאורך מדבר צין המשיך הגבול את מהלכו דרומה עד נקב א־רבעי הוא מעלה עקרבים. בסלע רוברטס, אשר מדרום למעלה, סבב הגבול לצפון מערב לעבר עין חצבה היא תמר. כאן פנה הגבול לדרום מערב ועלה בנחל צין ב־דרך הגדולה ההולכת למידבר'. הגבול נמשך עם הדרך עד לתל קודיראת היא קדש ברנע במקרא, היא רקם גיא בספרות התנאים. אגב העיסוק בגבול הדרום הוכחנו כי גבול זה בברייתא דתחומין אינו ערטילאי, אלא ממשי בהחלט. לא ניתן לחלק בין גבול הצפון שבא להורות הלכה, לבין גבול הדרום שהינו לכאורה תיאור היסטורי בלבד,¹⁵¹ אלא הברייתא כולה נמסרה כ־הלכה למעשה. אם לא האריכו התנאים בתיאור גבול הדרום אין זאת אלא מפני שהיה זה 'גבול ארץ־ישראל שבכתובים',¹⁵² וככזה היה ברור ומחזור ולא הצריך פירוט. אם ישנם עדיין קטעים בברייתא שאינם מחזוריים כל צורכם, אין זאת אלא מחמת קוצר דעתנו, ומיעוט השתדלותנו בפיענוח הכתוב.

ממערב לירדן וגבול הארץ הנשארת', ארץ־ישראל, טז [ספר צבי מ' אורלינסקי] (תשמ"ב), עמ' 152-158, ובעיקר עמ' 156.

149 ראה לניתוח הנתונים: קלאי (לעיל, הערה 103), עמ' 94, 106, 255-258; נאמן, (לעיל, הערה 148).
150 ירושלמי, שביעית ו, א (טז ע"ב), דיון בעניין חוף גרר - גדריקי בלשון הירושלמי - ראה: פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 58-59.

151 כך לסענתו של זוסמן, ראה: זוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 246-247.
152 שם.